

Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond

Opgericht 7 januari 1899

Bulletin

Tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten

Redactie

prof. dr. M. Bock,
prof. dr. W.F. Denslagen,
dr. R. Dettingmeijer (eindredacteur),
dr. C.M.J.M. van den Heuvel,
prof. drs. H.L. Janssen,
prof. dr. M.C. Kuipers,
prof. dr. K.A. Ottenheim,
dr. H. Sarfatij,
dr. F.H. Schmidt,
prof. dr. D.J. de Vries (hoofdredacteur).

Kopij voor het Bulletin

Gaarne t.a.v. prof. dr. D.J. de Vries
RACM, Postbus 1001, 3700 BA Zeist

Summaries

mw. drs. U. Yland

Abonnementen

Mw. J.A. van den Berg
Bureau KNOB, Herengracht 474
1017 CA Amsterdam
tel. 020-4212497, fax 020-4213029
E-mail: info@knob.nl
Web-site: www.knob.nl

Losse nummers voor zover nog verkrijgbaar € 7
Abonnement en lidmaatschap KNOB: € 40;
€ 12 (tot 27 jr) en € 25 (65+);
€ 65 (instelling etc.).
Opzeggingen schriftelijk voor 1 november van het jaar.

KNOB

mr. C.J.D. Waal (voorzitter), jhr. ir. D.L. Six (vice-voorzitter),
dr. W.S. van der Boor (interim-secretaris), dhr. A.P.P. Met
(penningmeester), drs. J.P.C.A. Hendriks, drs. C.J. van der Peet,
mw. J.E. Oldenburger, ir. D.G. de Hoog, dr. P.W.F. Brinkman,
drs. M. Krauwer, ir. L.B. Wevers (leden).

Druk en Lay-out

Walburg Grafische Diensten
Postbus 470, 7200 AL Zutphen
tel. 0575-582 950
ISSN 0166-0470

INHOUD

Fons Asselbergs Een KB kan worden ingetrokken	201
Ronald Stenvert Naar een cultuurtopografie: <i>Monumenten in Nederland</i> , de serie	203
Erik Kleijn <i>Monumenten in Nederland</i> en de Rijksdienst. Monumentenbeschrijving nu en straks	219
Rob Dettingmeijer Monumenten, geschiedenis en zorg	223
Gabri van Tussenbroek Architectuur- en bouwhistorisch onderzoek ten behoeve van monumentenzorg	229
Hans Renes <i>Monumenten in Nederland</i> en de historische geografie	235
Publicaties	
Verborgten verleden. Bouwhistorie in Nijmegen (recensie G. Berends)	245
R.M. van Heeringen, E.H. Cordfunke, M. IJssink, H. Sarfatij (red.), <i>Geordend landschap. 3000 Jaar ruimtelijke ordering in Nederland</i> (recensie Imke van Hellemond)	246
Rita Brons, Janny Rodermond, Guido Wallagh (red.), <i>Een cultuur van ruimte maken. Ontwerpen aan geschiedenis</i> (recensie Jean-Paul A.M. Corten)	247
Michael van Gessel, Tineke Blok, Bram Breedveld (red.), <i>Nieuwe Hollandse Waterlinie. Landschap met een geheim</i> (recensie Jean-Paul A.M. Corten)	248
KNOB	
In memoriam ir. Robert Apell (Hilversum 7 maart 1946 – Utrecht 28 oktober 2006) (C.L. Temminck Groll)	249
Summaries	250
Auteurs	251

Afbeeldingen omslag:

Voorzijde: *Boekenkastje met o.m. de Geïllustreerde
Beschrijving en de reeks Monumenten in Nederland*
(blauw onder, foto Dirk J. de Vries 2006)
Achterzijde: *Toeristen op dorpsplein Apricale,
Italië* (foto Rob Dettingmeijer, september 2006)

BULLETIN KNOB

Jaargang 105, 2006, nummer 6

Een KB kan worden ingetrokken

Fons Asselbergs

De leidraad voor de *Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst* gaat uit van de noodzakelijke vermelding van alles wat over een monument destijds bekend was.

“Zij geeft zoveel mogelijk mededeelingen over verdwenen monumenten [.....]. Elke provincie vormt een afzonderlijk geheel, bestaande uit: a. eene beknopte beschouwing van de geschiedenis en de geografische en ethnografische gesteldheid van het gewest [.....] d. eene beschrijving der monumenten volgens de gemeenten, waarin zij voorkomen [etc. etc.]. De mate van uitvoerigheid der behandeling van ieder monument hangt af van zijn belangrijkheid. De beschrijving der monumenten geschiedt steeds ter plaatse waar zij zich bevinden. Zij is zoo beknopt gesteld als de duidelijkheid toelaat [.....]. De afbeeldingen geven steeds zonder eenige verandering of toevoeging den toestand weder, die tijdens de opname werd gevonden [...]. De afbeeldingen bestaan uit: fotografische opnamen en geometrische tekeningen [.....].”

Aldus vastgesteld door de Rijkscommissie (tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche monumenten van Geschiedenis en Kunst, ingesteld bij KB van 7 juli 1903, nr. 44) in hare vergadering van 17 mei 1904. De voorzitter: P.J.H. Cuypers. De secretaris: Jan Kalf.

De geschiedenis van een eeuw *Geïllustreerde Beschrijving*, de vorming van een steeds beter uitgeruste discipline, van een kennisinfrastructuur die niet alleen verbonden was aan een Rijkscommissie, aan een Rijksbureau of aan een Rijksdienst, maar die zich daarbuiten wijd verspreide en zijn invloed uitoefende op de bewustwording van de diversiteit aan verschijningsvormen en betekenissen van ons gebouwd erfgoed, die geschiedenis was Ton Schulte aan het schrijven, toen hij op 11 januari 2006 overleed. Aan hem is de publicatie over Flevoland als het twaalfde en laatste deel in de reeks *Monumenten in Nederland* opgedragen, omdat hij daarvan binnen de Rijksdienst voor de Monumentenzorg de initiator was.

Die vroegste beschrijvingstaak was er op gericht om binnen de kwaliteit van onze gebouwde omgeving waarden te onderscheiden die zozeer van algemeen belang waren dat deze de bescherming van de rijksoverheid verdienden. Destijds was

de strijd om het voortbestaan van ons monumentaal erfgoed allereerst afhankelijk van het verspreiden van kennis daarover. Maar ook: *weten vormt geweten*. Speculanten konden zich niet meer onnozel houden en er ontstond anderzijds een elite die al snel het behoud van cultuurmonumenten tot zijn taak rekende.

Driekwart eeuw later, in het Europese Monumentenjaar 1975, werd monumentenzorg met succes een smaakmakend en offensief onderdeel van de stadsvernieuwingsstrategie. In minder dan twintig jaar werden al onze historische binnensteden, vanuit de kaalslag van de city-vorming van de jaren '60, gerehabiliteerd en kregen zij hun vitaliteit terug.

In die periode groeide ook de aandacht voor architectuur en stedenbouw van 1850 tot 1940 omdat in die periode tenminste tweemaal een stedelijke opleving manifest werd, die cultureel gezien opzienbarend was: de periode na de vestingswet van 1874, van ontmanteling tot omsingeling, en tijdens het interbellum met als hoogtepunten de nieuwe woonwijken (krachtens de Woningwet van 1901) en de opkomst van het Nieuwe Bouwen (The Modern Movement).

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) startte in 1985 en heeft de basis gelegd voor de zo dringend gewenste bescherming van de jonge bouwkunst en de integratie bevorderd van de cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening.

Een beknopte geïllustreerde beschrijving van een selectie uit 165.000 gebouwen en complexen, die op voorraad waren geïnventariseerd, verscheen in zeer korte tijd in zestien delen tussen 1990 en 1996, later aangevuld met nog eens twaalf delen die telkens een middelgrote provinciestad tot onderwerp hadden. Deze zogenaamde MIP-reeks geeft in elk deel ook inzicht in de belangrijkste ruimtelijke ontwikkelingen in de desbetreffende gebieden.

Op 8 juni 2006 werden de delen Noord-Holland en Flevoland als laatste van de twaalf delen van de reeks Monumenten in Nederland gepresenteerd door Ronald Stenvert c.s. Een uitzonderlijke prestatie en een staal van monnikenwerk, doorzettingsvermogen en toenemende concentratie.

De MIN-reeks levert, zoals Stenvert het noemt, een compacte en consistente cultuurtopografie op waarmee inzicht wordt geboden in de ruimtelijke spreiding van typologische variëteiten in de bouwkunst. Bovendien wordt het object in bete-

kenisvolle samenhang gebracht met het gebied waar het zich bevindt. Stenvert hoopt tenslotte dat de kerndata van de MIN-reeks als 'cultuurhistorische spiegel van het Nederlandse erfgoed' een rol kan spelen bij een eventuele herijking van het selectiebeleid.

Deze inventariserende beschrijving, die ook verklaart en interpreteert en die het predicaat monument of 'van cultuurhistorische waarde' legitimeert kan voortaan beter gekoppeld worden aan de geactualiseerde Objecten Data Bank (ODB), die hopelijk in 2007 als 'Monarch' via internet beschikbaar is. Daar is naast de zogenoemde redengevende omschrijving, die als historisch feit de juridische grondslag levert, ook een Actuele Monument Informatie (AMI) te vinden, die zonder procedure elk moment aangepast en gecorrigeerd kan worden.

Met de voltooiing van de MIN-reeks is een keerpunt bereikt. Het is een illusie te denken dat de beschrijving van het gebouwde erfgoed in Nederland als gedane zaak kan worden afgelegd. Niet alleen verandert een monument en ook zijn omgeving permanent maar zal het resultaat van dit veranderingsproces telkens weer aanleiding geven tot duiding, waardebepaling en betekenisgeving.

En er verandert nog zoveel meer binnen het monumentenbestel. De excessieve restauratieachterstand van het begin van de jaren '90 zal rond 2012 zijn weggewerkt. Een gelijkblijvende werkvoorraad van circa tien procent zal de nodige jaarlijkse restauratiebudgetten vergen. Daarnaast zal de BRIM de materiële levenscyclus van het object zo lang mogelijk moeten rekken. Want zelfs een goede restauratie vernietigt authentiek materiaal en verdunt de historische waarde van een monument.

De zorg voor monumenten blijft weliswaar permanent voortbestaan ten behoeve van de materiële continuïteit, maar het zwaartepunt is verlegd naar het telkens zoeken naar het culturele argument, dat voor het monument een vitale en duurzame sociaal-economische positie moet bepleiten. Die positie moet altijd in een ruimtelijke context worden geplaatst.

De Rijksdienst voor de Monumentenzorg, op 31 januari 1947 opgericht als voortzetting van het Rijksbureau voor Monumentenzorg, is per 1 november 2006 opgegaan in de Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM). De C van Cultuurlandschap verankert de gebiedsgerichte verbintenis tussen archeologie en monumenten.

Het Nederlandse landschap is voornamelijk een cultuurlandschap, waarin een diversiteit aan waarden besloten ligt. Dat cultuurlandschap verandert parallel aan de economie waarvan het deel uitmaakt. Die economie is op drift geraakt: het landelijk gebied en de steden ondergaan onder hoge economische druk mutaties en transformaties. Dat biedt kansen voor cultuur en cultuurhistorie, voor behoud en vernieuwing.

Om dat proces in goede banen te leiden is ook bij de RACM nieuwe, ontwikkelingsgerichte expertise nodig. Nu de MIN-reeks sluitstuk van honderd jaar beschrijvingstraditie mag heten, is er ruimte ontstaan het KB van 1903 in te trekken en bij een nieuw KB de RACM op te dragen samen met andere kenniscentra met behulp van de nieuwste informaticamiddelexpertise op te bouwen die nodig is voor de instandhouding van de schoonheid van ons land en waar die verrommeld is, te werken aan een 'mooier Nederland'.

Naar een cultuurtopografie: *Monumenten in Nederland*, de serie

Ronald Stenvert

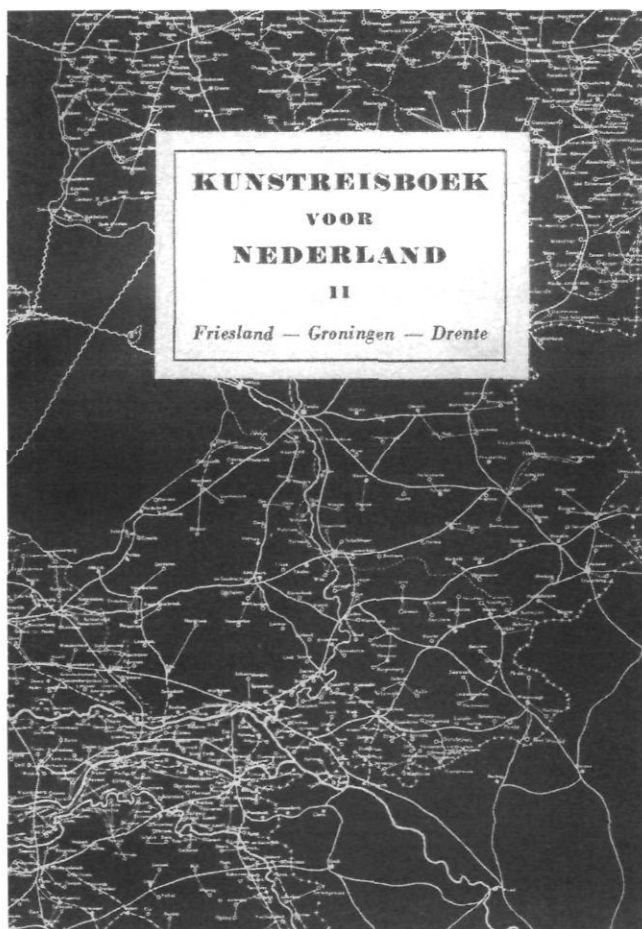
Halverwege tussen Amsterdam en Almere, op het forteiland Pampus, vond op donderdag 8 juli 2006 de feestelijke presentatie plaats van de beide laatste delen van de serie *Monumenten in Nederland: Noord-Holland en Flevoland*.¹ Met de afsluiting van deze letterlijk gewichtige serie is voor het eerst sinds lange tijd een heel Nederland omvattend overzichtswerk beschikbaar gekomen met daarin een compact samenhangend overzicht van de cultuurhistorisch meest waardevolle structuren en objecten. Hoewel dit handzaam en beknopt is geschied, leidde het in Nederland nog aanwezige historische erfgoed desalniettemin tot een forse, zesentwintig kilo zware, stapel van twaalf dikke delen met in totaal ruim 4600 pagina's, waarop twee en een kwart miljoen woorden zijn gedrukt samen met ruim zesduizend foto's, tekeningen en stadsplattegronden.

Wat op 1 oktober 1995 werd begonnen als een opvolger van de voortijdig gestopte achtste druk van het *Kunstreisboek voor Nederland*² is bij afsluiting uitgegroeid tot een landelijke *Cultuurtopografie*, waarin de - al dan niet Rijksbeschermd - monumenten op zich, maar ook in hun historisch, architectonisch, bouwhistorisch en historisch-geografisch verband zijn behandeld.³ De afsluiting van deze serie die in omvang, tempo, gedegenheid en veelomvattendheid zijns gelijke niet kent, is aanleiding om hieronder kort stil te staan bij de wordingsgeschiedenis, uitgangspunten en de ambities van deze reeks, afgezet tegen enkele recente ontwikkelingen in het denken over cultuur-historisch erfgoed, zowel in wetenschappelijke als beleidsmatige zin.⁴

Van zakboek tot handboek

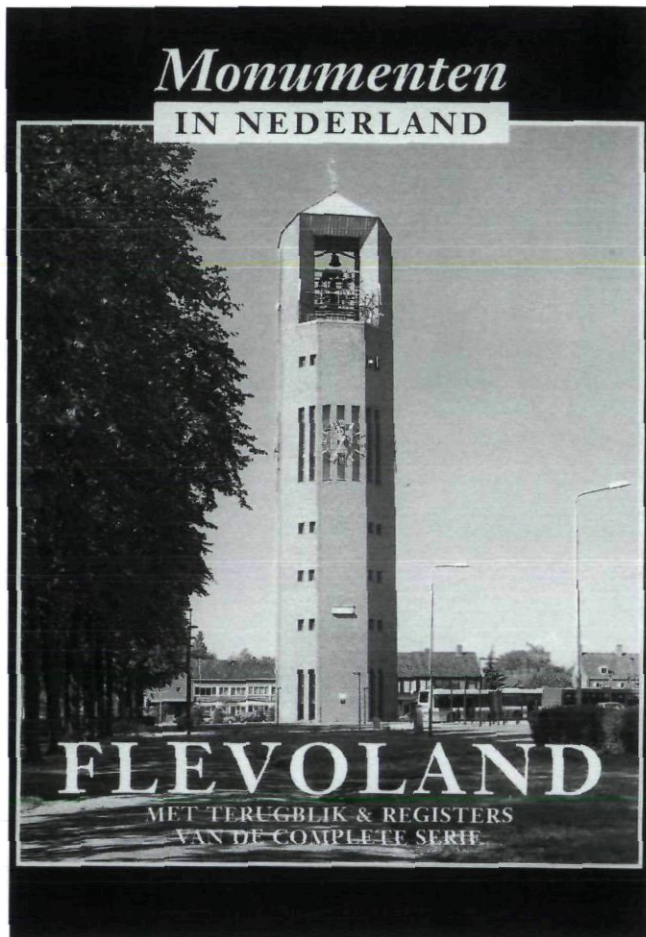
Aan de basis van alle door het Rijk geïnitieerde beschrijvingsactiviteiten staat het Koninklijk Besluit van 7 juli 1903 over de instelling van een 'Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche monumenten van Geschiedenis en Kunst'⁵. Sindsdien leidde dit tot een gestage stroom publicaties en uiteindelijk ook tot *Monumenten in Nederland*. Kort na 1903 startte de *Geïllustreerde Beschrijving van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, waarvan het eerste deel - over de Baronie van Breda - in 1912 verscheen. Tevens begon men in 1904 met de samenstelling van een beknopte

inventarisatie van monumenten. Deze *Voorloopige Lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst* hoopte men binnen enkele jaren af te ronden. Het duurde echter wat langer: in 1908 verscheen het eerste deel over Utrecht en met de publicatie van het laatste deel Groningen in 1933 was het land 'voorlopig' geïnventariseerd. De serie pretendeerde een 'volledig overzicht' te geven van alle oude gebouwen in Nederland en de daarin bewaarde kunstwerken.

Afb. 1. *Kunstreisboek voor Nederland, deel II* uit 1942 betreffende de noordelijke provincies

Deze *Voorloopige Lijst* diende als basis voor het eerste *Kunstreisboek voor Nederland*, waarvan deel I (Noord- en Zuid-Holland) in 1940 het licht zag. In 1942 volgde deel II met de drie noordelijke provincies (afb. 1) en in 1949 deel III (Overijssel, Utrecht en Gelderland). In 1953 verscheen deel IV met de drie zuidelijke provincies. Deze vier delen werden in 1960 als vierde druk in één band samengevoegd en kende in dezelfde vorm een vijfde (1965) en een zesde druk (1969). Een herziene, zevende druk verscheen in 1977. Inhoudelijk was de aandacht vrijwel uitsluitend gericht op kerken, kastelen en raadhuisen. Alleen de grotere steden kregen een korte (historische) inleiding en een stadsplattegrond. Wel was er in de laatste druk summier aandacht voor enkele gebouwen van na 1850. Met de voorbereiding van de achtste druk werd vanaf 1979 een nieuwe lijn ingezet met afzonderlijke delen per provincie, voorzien van inleidingen op de provincie alsmede beknopte inleidingen per dorp of stad. Naast aandacht voor bekende monumenten werd meer plaats ingeruimd voor andersoortige gebouwen (molens, stations, fabrieken). Helaas vlotte deze achtste druk minder snel dan verwacht en moest de serie na vier delen in 1987 worden stopgezet.

Afb. 2. *Monumenten in Nederland: Flevoland* verschenen in 2006

Oktober 1995 startte het werk aan een geheel vernieuwde en omgewerkte serie onder de nieuwe naam *Monumenten in Nederland* in een publiek-private samenwerking tussen de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en Waanders Uitgevers. Voor de inhoudelijke kant vond 'outsourcing' plaats naar een team van auteurs.⁶ Deze kregen in eerste instantie tot opdracht om iedere twee jaar drie provinciedelen te laten verschijnen. Uiteindelijk groeiden de beoogde acht jaar uit tot ruim tien jaar (afb. 2). Door de toegenomen informatie en de toegevoegde afbeeldingen werd substantieel van het oude *Kunstreisboek* afgeweken. Maat en inhoud veranderden aanzienlijk en zodoende groeide de serie uit van zakboek tot handboek. Naar verwachting zal de serie binnen enkele jaren weer op reis meegenomen kunnen worden, maar dan in digitale vorm (palmtop, blackberry, gsm of ipod). Deze apparaten kunnen dan ter plekke als informatieverstrekker dienen ter ondersteuning van dat waar het bij monumenten uiteindelijk om gaat, het gebouw zelf in zijn omgeving beschouwen.

Een uitdijend bestand

Waar de *Voorloopige Lijst* nog in totaal ongeveer twaalfduizend gebouwen omvatte, groeide dit aantal, ten gevolge een inhaalslag na de monumentenwet van 1961, tot uiteindelijk een kleine veertigduizend rijksmonumenten, waaronder bijna vijfduizend boerderijen en ruim duizend molens. De grootste aanwas kwam voor rekening van de woonhuismonumenten. De toegenomen waardering voor de gebouwen uit de periode 1850-1940, die nog vrijwel niet in de Rijkslijst en daarmee in het *Kunstreisboek* waren vertegenwoordigd, leidde tot een verdere toename. Voor *Monumenten in Nederland* bleek het opnemen van gebouwen uit deze periode een belangrijke voorwaarde. Over de resultaten van het vanaf 1987 uitgevoerde Monumenten Inventarisatie Project (MIP) konden de auteurs vanaf het begin beschikken. Echter pas tijdens het schrijven van de serie werd het hierop volgende Monumenten Selectie Project (MSP) afgerond. Begin 2005 stonden ruim 51.000 rijksmonumenten ingeschreven.

Hadden de behandelde gebouwen in het *Kunstreisboek* nagenoeg allemaal de status van rijksmonument, om een zinvolle en representatieve selectie van de Jongere Bouwkunst op te kunnen nemen, moest voor *Monumenten in Nederland* de impliciete koppeling met de rijksstatus worden losgelaten. Zodoende figureert in de serie ook een substantieel aantal niet-rijksmonumenten. Anderzijds zijn ook niet alle rijksmonumenten opgenomen.⁷

In het eerste deel van *Monumenten in Nederland* kwamen nog spaarzaam gebouwen van na 1940 aan de orde, maar gaandeweg de serie kregen deze meer aandacht.⁸ Naast naoorlogse kerkgebouwen kregen vanaf het tweede deel over Noord-Brabant ook andere beeldbepalende gebouwen uit die periode, zoals raadhuisen en scholen, meer aandacht. In het deel *Flevoland* voeren ze begrijpelijkerwijs de boventoon. De resultaten van het lopende Project Wederopbouw zullen eerst op een systematische wijze in een volgende druk verwerkt kunnen worden (afb. 3).

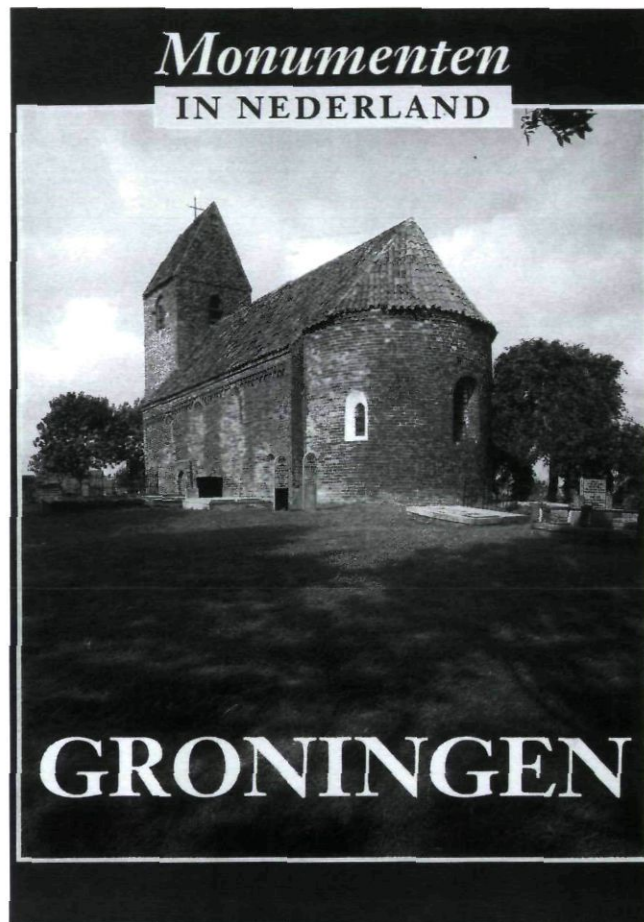
Afb. 3. Wederopbouw van de stadskern van Rhenen begin jaren veertig van de 20ste eeuw naar ontwerp van C. Pouderoyen en J.B. van der Haar (foto RDMZ circa 1950)

Geïnterpreteerd en geconcentreerd

Het monumentenbestand van Nederland is uitgebreid en rijk geschakeerd. Elke poging om daarvan een compact samenhangend overzicht te geven, is in wezen een hachelijke onderneming. Niet alleen is de tijdsperiode van de te behandelen gebouwen aanzienlijk groter geworden, ook het spectrum bouwcategorieën is danig uitgebreid door toenemende aandacht voor bijvoorbeeld scholen, stations, fabrieksgebouwen en funerair erfgoed. Tevens zijn de gegevensstromen over de gebouwen zelf sinds het einde van het oude *Kunstreisboek* in 1987 flink aangezwollen: MIP-gegevens, MSP-beschrijvingen, 'grijze' rapporten, oneindig veel recent verschenen regionale topografische literatuur en in de laatste jaren veel informatie via internet. Tegenover die wassende informatie-vloed blijkt juist over vele andere gebouwen weer verassend weinig te vinden te zijn.

Voor de auteurs was het een van de grootste uitdagingen om met deze 'asymmetrie' in de beschikbare informatie om te gaan. Daarbij bleken twee zaken uitgesloten. Het simpel naast elkaar presenteren van verschillende, maar elkaar tegensprekende, gegevens was geen optie, evenmin als het opnemen en met noten onderbouwen van alle verschillende meningen.⁹ Bij ontbrekende gegevens konden tijdens het bekijken van de objecten ter plekke (visitatie) aanvullende observaties gedaan worden.

Vanaf het begin hebben de auteurs zich tot doel gesteld om geïnterpreteerde gegevens aan de lezer te bieden. Zo werd op de gevelsteen van Putterstraat 1a te Heusden vanouds 1521 gelezen, maar vergeleken met onder meer de jaartalcartouche '1546' van de norbertijnenabdij te Heeswijk in dezelfde provincie duidt de vormgeving van de Heusdense gevelsteen toch ontgeenzeggelijk op 1621. Onbedoeld neveneffect van deze correctie is dat Heusdens oudste woonhuis nu elders in de stad gezocht moet worden. Een tweede - spraakmakend - voorbeeld is de kerk te Marsum in de provincie Groningen

Afb. 4. *Monumenten in Nederland: Groningen* verschenen in 1998 met op de voorpagina de kerk van Marsum

(afb. 4), die vanouds in de tweede helft of het laatste kwart van de 12de eeuw werd gedateerd. Een gelijktijdig met het deel Groningen begonnen onderzoek naar houtmonsters van een aantal Groninger kerken resulteerde voor deze kerk in een dendrochronologische datering van rond 1306. Mede omdat de wetenschappelijke onderbouwing daarvan pas twee jaar later in druk verscheen, was deze aanzienlijk jongere datering aanvankelijk reden tot heftige discussie, maar inmiddels vindt ze steeds meer acceptatie.¹⁰

De geschatte totaalomvang van de serie *Monumenten in Nederland*, die vanaf het begin nauwlettend bewaakt moest worden,¹¹ noopte tot een zo beknopt mogelijke beschrijving. Met een knipoog naar de *Geïllustreerde Beschrijving* spreken wij over een 'geconcentreerde' beschrijving, met als kenmerk een weloverwogen indikking met een uitzonderlijk hoge informatiedichtheid en een grote feitelijkheid.

Integratieniveaus

Het loslaten van de verbinding met de rijksmonumentale status vergemakkelijkte de mogelijkheid om verbanden en samenhangen te behandelen. Die samenhangen zijn in vier

niveaus georganiseerd. Het laagste integratieniveau is dat van het *lemma*, het trefwoord voor de behandeling van een object. In verzamellemma's kunnen gelijksoortige gebouwen worden behandeld. Het meest voor de hand ligt het groeperen van woonhuizen en boerderijen in een eigen verzamellemma, om dan binnen die groepen een ontwikkeling aan te geven. Zo zijn de woonhuizen in chronologische volgorde behandeld, met zo mogelijk nadruk op de structuur van het gebouw en andere bouwhistorische aspecten. Waar nodig zijn verwante verzamellemma's als volkswoningbouw of villa's afgesplitst. Winkels en pakhuizen hebben veelal hun eigen verzamellemma gekregen.

Een tweede niveau wordt gevormd door de *kernen*. Deze beginnen met een beschrijving van het ontstaan en de ontwikkeling van de betreffende stad of het betreffende dorp. In deze beknopte geschiedenis ligt de nadruk op het gebouwde. Historisch-geografische informatie over ontstaan en ontwikkeling staat aan de basis, maar in de uitwerking dragen deze inleidingen toch vooral een historisch stedenbouwkundig karakter.¹²

Afb. 5. Uitzichttoren in het Buurtbosch te Lunteren gebouwd in 1916 naar ontwerp van de Jugendstil-illustrator W.O.J. Nieuwenkamp. Opdrachtgever van deze belvédère was notaris J.H.Th.W. van der Ham op de door hem verworven voormalige Markegronden. Van der Ham speelde een belangrijke rol in de totstandkoming van de Markewet (1888), maar pomologen kennen hem vooral van de door hem gekweekte notarisappel (foto RDMZ 1999)

Nieuw ten opzichte van het *Kunstreisboek* is de introductie van een derde integratieniveau in de vorm van *regiobeschrijvingen*. Hierbij is voortgebouwd op de in 1987 door het MIP ingeslagen weg waarbij het land in een kleine zestig regio's werd opgedeeld. Mutatis mutandis kan dit niveau als het historisch-geografisch niveau worden gezien, met daarin algemene thema's als ontginningen en grondgebruik, boerderijontwikkeling, nederzettingen, industrialisatie en infrastructuur (afb. 5).¹³

Het vierde en hoogste integratieniveau wordt gevormd door de drie inleidingen in het begin van het boek over achtereenvolgens: historie, stijl en verschijningsvorm, materiaal en constructie. Voor het historische hoofdstuk hebben wij per provincie een beroep gedaan op gerenommeerde historici met een affiniteit voor de betreffende provincie.¹⁴ Bij de inleiding over materiaal en constructie worden enkele bouwhistorische principes behandeld en ingevuld met lokale voorbeelden of specifieke zaken, zoals koepelgewelven in Groningen en 'losse' tongewelven in Friesland. 'Stijl en verschijningsvorm' is de meest traditionele inleiding.¹⁵

Ordering

Bij de opzet van *Monumenten in Nederland* hebben wij bewust afgeweken van 'de vertrouwde volgorde van de verschillende categorieën gebouwen'.¹⁶ De in 1904 opgestelde 'Leidraad voor de Geïllustreerde Beschrijving der Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst' bleek door zijn gedetailleerdheid al snel te ambitieus. Er volgden bijstellingen in 1918 en 1982, maar aan de categorie-indeling en hun volgorde werd niet meer getornd en dat leidde voor 'de groeiende massa van eenvoudige en jonge monumenten'¹⁷ tot een soms wat vertekende behandeling. Zo kregen bijvoorbeeld in beschrijvings-publicaties recentere bruggen en standbeelden in volgorde als eerste de aandacht vóór de oudere en vaak meer beeldbepalende kerken en raadhuisen.

Om in *Monumenten in Nederland* de verzamelde gegevens evenwichtig te presenteren, zijn vanaf het begin drie stelregels gehanteerd. Ten eerste van oud naar jong, ten tweede van binnen naar buiten en ten derde van publiek naar particulier. De eerste stelregel spreekt voor zich. De tweede stelregel betekent dat vanuit het middelpunt (en gewoonlijk oudste deel) van een kern wordt gewerkt naar de jongere buitenrand. De derde stelregel heeft in de praktijk geleid tot het groeperen van gebouwen.

Omdat de religieuze gebouwen (kerken, kloosters) vrijwel overal behoren tot de oudste bebouwing, zijn zij ook de eerst beschreven groep gebouwen. Hieronder vallen ook de vanouds religieuze instellingen als gasthuizen, weeshuizen en in de jongere vormen ziekenhuizen en psychiatrische inrichtingen (mits in het centrum en niet aan de buitenrand).

Daarna volgen de openbare gebouwen als stadhuisen, rechtshuizen, waaggebouwen, scholen enz. Bij kernen met een ommuring wordt de stadsmuur met bijbehorende torens en poorten meestal aan het begin van de openbare gebouwen behandeld. Wanneer de latere aarden vestingwerken (16de-

18de eeuw) bepalend zijn, dan kan dit ook verderop in de volgorde plaatsvinden.

De derde hoofdgroep en overgang naar de particuliere sector wordt gevormd door de woonhuizen. Bij grote steden is daarin vaak een nadere onderverdeling gemaakt in middeleeuwse huizen, 16de-eeuwse huizen, 17de-eeuwse huizen enzovoort. Wanneer een kern bijzondere grote huizen, stadskastelen of paleizen bezit, dan worden deze vóór de gewone huizen behandeld. Bij de dorpen worden eventuele buitenplaatsen als eerste beschreven.

De vierde hoofdgroep bestaat uit de objecten van handel en bedrijvigheid (winkels, horeca, banken, pakhuizen, bedrijfsgebouwen, molens etc.). Hier spelen het karakter van de kern en functionele criteria een grote rol bij de volgorde en de bepaling van verzamellemma's. Niet zelden is deze categorie een vergaarbak van heel verschillende gebouwen.

De laatste hoofdgroep - de infrastructurele objecten - heeft weer een meer publiek karakter. Het betreft hier bijvoorbeeld sluisen, bruggen en viaducten, stations, watertorens, gedenktekens, parken en - als afsluiting - begraafplaatsen.

Geen van deze stelregels kan altijd voor honderd procent worden gehandhaafd. Zij dienen vooral als een eerste bepa-

ling van de volgorde, waarna op basis van het karakter van de kern gekeken wordt welke objecten eerder of later aandacht verdienen. Nacalculatie van de tekstomvang van de vijftig grootste kernen heeft uitgewezen dat per kern gemiddeld 11 procent van het aantal woorden aan de inleiding opgaat, 23% aan kerkelijke gebouwen (afb. 6), 18% aan openbare gebouwen en 30% aan woonhuizen. De resterende 18% wordt aan de beide overige hoofdgroepen besteed.¹⁸ Vanwege het karakter van de serie is de inbreng van de archeologie onderbeeld met slechts 46 lemma's (0,2%). Deze lacune zal, in door de nieuwe gefuseerde Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten, naar verwachting in een volgende druk worden opgevuld.

Beschrijven en verklaren

De feitelijke benadering van het nog bestaande gebouw - het uitgangspunt van deze serie - heeft voor- en nadelen. Zo mag het duidelijk zijn dat een beschrijving van het dorp Honselersdijk er heel anders uitgezien zou hebben, als het in opdracht van Frederik Hendrik gebouwde 17de-eeuwse paleis Honselaarsdijk niet in 1815 was gesloopt. Niet alleen het

Afb. 6. Van de ruim 25 Oud-Katholieke kerken behoort deze uit Hilversum tot de fraaiste (1887-'89 naar ontwerp van P.A. Weeldenburg). In Monumenten in Nederland wordt bij elke kerk ook de denominatie vermeld (foto RDMZ 1970)

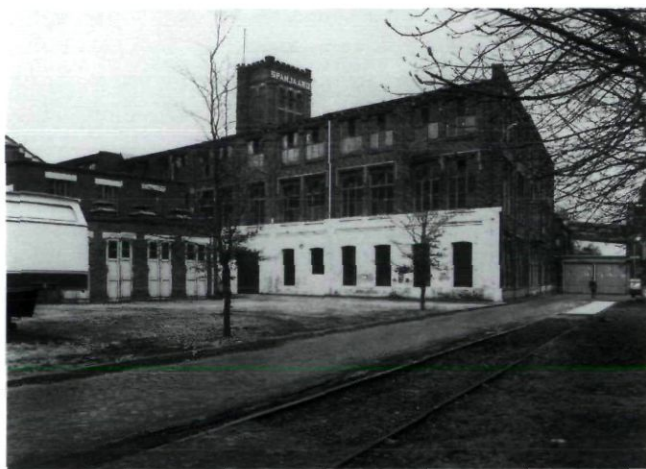

Afb. 7. De villa Elisabeth te Borne werd in 1895 gebouwd voor de textielfabrikant A. Spanjaard naar ontwerp van G. Beltman. Voor de bouwsom van fl. 26.250,- konden in die tijd zo'n dertig arbeiderswoningen gebouwd worden (foto auteur 1992)

paleis verdween, van de uitgebreide tuinaanleg resteert ook niets meer en zo moeten we het doen met het overgebleven Nederhof. Saillant is het verschil met bijvoorbeeld slot Zeist (1677-'86) of paleis Het Loo te Apeldoorn (1685-'86), waarvan de gebouwencomplexen wel een blijvende invloed op de betreffende kern hebben uitgeoefend. Soms werd het door ons als een beperking gevoeld om belangrijke verdwenen gebouwen niet te kunnen behandelen. Vele daarvan hadden immers wel degelijk een duidelijke (ruimtelijke) invloed op de betreffende stad of het betreffende dorp.¹⁹ Zo heeft Culemborg sinds 1735 geen kasteel meer en ook te Buren is de burcht in de 19de eeuw verdwenen. Maar in beide gevallen is hun uitstraling nog duidelijk merkbaar door de opvallende grote weeshuizen, maar ook door de rijke inrichting van de plaatselijke kerk. Ook bij de jongere bouwkunst duikt deze incompleetheid soms schrijnend op. In het industriedorp Borne zijn de fraaie fabrikantenvilla van textielfamilie Spanjaard uit 1895 (afb. 7) en de in 1876 door die familie Spanjaard gestichte arbeiderswoningen bewaard gebleven. Daarnaast vertonen de synagoge en de Isr. begraafplaats tekenen van hun aanwezigheid. Van de eens dominante textielfabriek zelf (afb. 8) resteert echter niet meer dan het sterk verbouwde kantoor en het badhuis.

Als verwijzing naar een plaats van herinnering (lieu de mémoire) is de serie slechts beperkt bruikbaar²⁰, omdat niet de herinnering bij het vastgoed, maar juist dat vastgoed zelf centraal staat. Dat de twee niet geheel losstaan, blijkt wel bij het hotel 'De Gouden Leeuw' te Goedereede, opgenomen als belangrijk laat-15de-eeuws woonhuis, waar de latere paus Adrianus VI mogelijk als pastoor heeft gewoond. Daarentegen is er het manifeste Paushuize te Utrecht, dat kort na 1517 speciaal voor deze paus werd gebouwd (afb. 9), maar waar hij aantoonbaar nooit heeft gewoond. Dat herinneringen tot manifeste en monumentale uitingen kunnen leiden, tonen ook het Asyl voor Zeelieden te Brielle, opgericht in 1872 ter gelegenheid van de inname van Den Briel 300 jaar eerder, zijn

Afb. 8. De textielfabriek van Spanjaard in Borne met zijn uit 1908 stammende sprinklertoren, werd in 1988 gesloopt en staat daarom niet in *Monumenten in Nederland* (foto RDMZ 1977)

Afb. 9. Het Utrechtse Paushuize is intrigerend als lieu de mémoire, omdat het in 1517 in opdracht werd gegeven door de latere paus Adrianus VI en ook zijn naam draagt, maar Adriaan Florisz. Boeyens heeft er zelf nooit gewoond (foto RDMZ 1987)

gereformeerde tegenhanger het Geuzengesticht (1873) en de katholieke bedevaartsplaats (1880; aangepast 1912 en 1921-'26) buiten de muren op de oude executieplaats van de Martelaren van Gorcum.

Door de strikte beperking tot het bestaande gebouw, staat niet de ontwerpgeschiedenis, de esthetische waarde, de architect of de herinnering voorop, maar juist de feitelijkheid van het gebouw zelf. Dit leidt als vanzelf tot een lichte verschuiving van een architectuurhistorische naar een meer bouwhistorische benadering, met grotere aandacht voor materiaal en structuur. Bouwhistorische aspecten kwamen aan de orde in de al genoemde dendrochronologische dateringen van enkele Groningse kerken, later onder meer gevolgd door waarnemingen in Friesland en Drenthe. Zo werd bij de imposante 15de-eeuwse kerk van Bolsward in de kap boven de noorderzijbeuk tufsteenwerk uit de vroege 14de eeuw geconstateerd, dat de 'missing link' vormde tussen de archeologisch aangetoende 11de-eeuwse oorsprong en de verder alles vervangende 15de-eeuwse bouwfase.

De feitelijkheid van het gebouw staat dus voorop, maar om welke feitelijkheid gaat het hier eigenlijk? 'De bewerkster van de Geïllustreerde Monumentenbeschrijving heeft als zodanig niet tot taak algemene stijklkundige beschouwingen te leveren over zijn objecten. Hij heeft te documenteren' verzuchte E.H. ter Kuile in 1966. Hij vervolgde 'Maar als hij werkelijk een kunsthistoricus is zal hij, zij het op een andere plaats, wèl verder willen gaan'.²¹ In het daaropvolgende stuk schreef Ter Kuile dan ook een vernieuwend artikel over de door bisschop Bernold gestichte romaanse kerken te Utrecht, Deventer en Emmerich (Emmerich). In *Monumenten in Nederland* is de geforceerd opgelegde scheiding tussen beschrijven en interpreteren verlaten. Iedere beschrijving belichaamt immers een zekere mate van interpretatie. Als het er bij een gebouw niet in muurankers of in een gevelsteen op staat, of met de bouwtekening in de hand is vast te stellen, zal elke toegekende datering een interpretatie zijn. Hetzelfde geldt in nog sterkere

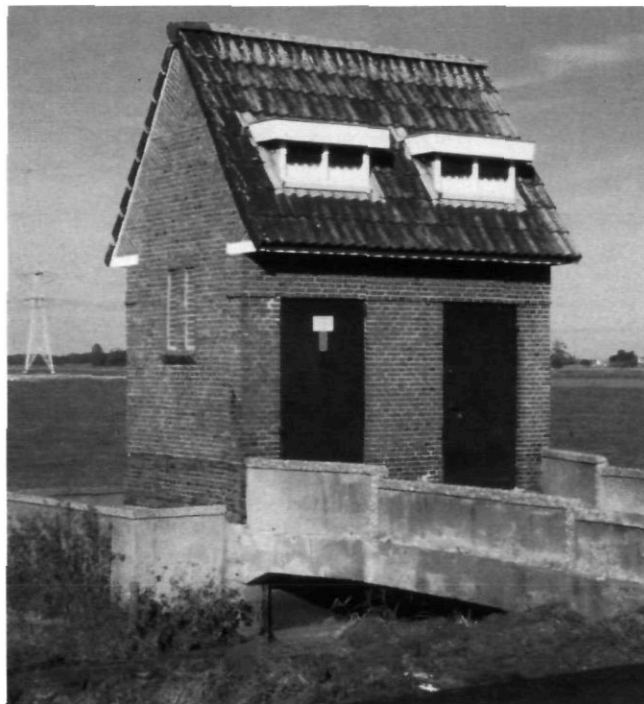
mate voor de toeschrijving van een bepaald gebouw aan een ontwerper, iets waar we over het algemeen zeer terughoudend mee zijn geweest. Weer anders ligt het voor de bouwkundige ontwikkeling van kastelen, waar in bestaande publicaties het architectonische of bouwhistorische verhaal vaak geheel los staat van dat van de bewonersgeschiedenis. Waar mogelijk en aannemelijk is in deze serie een verbinding tussen die twee gelegd, bijvoorbeeld wanneer na een erfenis een nieuwe bewoner naar voren treedt en kort daarop een ingrijpende verbouwing begint. De opzet van de serie stond het niet toe om uitgebreid archivalisch onderzoek te doen, maar algehele kennis van zaken in combinatie met goed observeren kan in dergelijke gevallen leiden tot (impliciete) werkhypothese, die in de toekomst door gericht nader onderzoek bevestigd dan wel genuanceerd kunnen worden. Niet het eenvoudigweg beschrijven, maar het interpreteren, karakteriseren en waar mogelijk verklaren staat bij *Monumenten in Nederland* voorop.²²

Evenwichtigheid en consistentie

In de serie is gestreefd naar een grote mate van evenwichtigheid. Over elke stad, plaats, dorp of gehucht met enige culturele waarde wordt iets verteld. Daarbij is een fijne zeef door het erfgoed gehaald. Zonder onderscheid naar eventuele (rijks)monumentenstatus hebben alle cultuurhistorisch meest waardevolle gebouwen en objecten een plaats gekregen, dat wil zeggen wanneer ze niet al te sterk verbouwd of aangepast zijn. In tegenstelling tot de MSP-selectie worden niet alleen de landelijk belangrijkste gebouwen gepresenteerd, maar juist alle relevante gebouwen (afb. 10). Zo komen in Noord-Holland niet alleen de door A.C. Bleijs ontworpen raadhuizen te Obdam (1873-'75) en Grosthuizen (1878) aan de orde, maar ook de contemporaine raadhuizen te Berkhout (1865), Ilpendam (1868), Wognum (1868), Nieuwe Niedorp (1868-'69), Zwaag (1869-'70), Dirkshoorn (1870) en Warmenhuizen (1872), naast nog tientallen raadhuizen uit andere perioden. Dit saillante verschil tussen een (monumenten)selectie en een overzicht maakt de serie een efficiënte vraagbaak voor de belangrijkste informatie over zeer uiteenlopende bouwtypen en bouwstijlen.

'Evenmin als echter een medicus een juiste diagnose kan stellen en bovenal geen therapie kan toepassen zonder anamnese [voorgeschiedenis van de desbetreffende ziekte, rs], kan de therapie van het monument opgebouwd worden zonder de kennis omtrent vroegere bestemming, tijd en omstandigheden van ontstaan en verwantschap met andere monumenten in de omgeving. Hiertoe de gegevens aan te dragen is één van de opdrachten van de Beschrijving'.²³ In dit citaat weerklinkt de behoefte aan een werkbaar kader met kerndata om daarmee de monumenten nader te kunnen duiden, maar waar, anders dan bij de archeologen, nog nooit een systematisch gevolg aan is gegeven.²⁴

In *Monumenten in Nederland* komen per object idealiter zeven belangrijke kerndata aan de orde; plaats, tijd, functie, vorm en betekenis, alsmede gebruikte materialen en betrok-

Afb. 10. Intrigerend is het trafohuisje in het Zuid-Friese Munnekeburen uit circa 1932 waarin de ventilatiegaten de vorm van miniatuur-dakkapellen hebben gekregen. Niet enkel het belangrijke, maar ook het boeiende komt in *Monumenten in Nederland* aan de orde (foto auteur 2000)

ken personen. Zonder exacte plaatsgegevens werd geen gebouw opgenomen en ook de informatie over functie en/of het bouwtype waren onontbeerlijk, aangezien het weinig zin heeft om een gebouw op te nemen waarvan onbekend is waartoe het ooit heeft gediend. Ook ten minste één datering is noodzakelijk, al is het maar omdat een gebouw zonder datering niet in een historische serie als deze thuishoort. Het bepalen van een goede datering bleek niet altijd even eenvoudig, maar er werd er wel altijd een toegekend, op zijn minst in de vorm van een eeuwaanduiding. Doorgaans zijn de vermelde dateringen echter aanzienlijk verfijnder. Veelal bleek ook één enkele datering niet afdoende en zijn er meerdere opgenomen, bijvoorbeeld van de kern van het gebouw, van de gevels, van de later aangebrachte bouwdelen, van de verbouwingen en van de restauraties. Materiaalgebruik en constructies vergemakkelijkten het dateren. Over het algemeen genomen, bleek dateren makkelijker dan het toekennen van een passende vormkarakteristiek. Daarom is niet altijd een stijl-aanduiding opgenomen. Bij typen als molens en sluizen is het ook niet aan de orde. Waar wel een stijl is toegekend, is waar mogelijk ook een nadere nuancering gegeven; is de stijl zuiver toegepast of gaat het om stijlelementen of stijldetails? Plaats en tijd, vorm en functie zijn alle vier zoveel mogelijk als onafhankelijke entiteiten opgevat om een zo zuiver mogelijke terminologie te hanteren zonder vermenging van de te onderscheiden begrippen. Zo is bijvoorbeeld aan expressivisme de voorkeur gegeven boven Amsterdamse school, en

hebben we de tautologie vermeden van woonhuizen van het 'Ameland type', die alleen op het eiland Ameland voorkomen.

Combinatie van stijlelementen leidt tot het uitdragen van een intentie, de gebruikte bouwvormen geven een gebouw karakter. Gezamenlijk geven zij betekenis aan een gebouw, maar niet altijd is deze nog bekend of gemakkelijk te onderkennen. Dit geldt echter wel voor het Utrechtse Academiegebouw (1891-'94). Bij de bouw woedde een hevige strijd over de vraag of het karakter van het nieuwe gebouw zich aan de gotiek van de nabij gelegen domkerk diende aan te passen, of dat juist de renaissancevormen uit het humanisme het meest geschikt waren. Neorenaissancevormen bepalen het uiteindelijk verwezenlijkte gebouw. De toentertijd felste criticus, de rijksbouwmeester voor onderwijsgebouwen J.A. van Lokhorst, had er overigens geen enkele moeite mee om gelijktijdig voor dezelfde universiteit aan de rand van de stad een laboratorium in de voor de wetenschap passend geachte neorenaissancestijl te ontwerpen, met daarin letterlijke vormcita-

Afb. 11. Het Utrechtse Laboratorium voor anorganische chemie en gezondheidsleer werd in 1890-'92 gebouwd naar ontwerp van J.A. Lokhorst die zich daarbij liet inspireren door het poortje van de Utrechtse Statenkamer (1643). Hier voor de verbouwing tot deel van het nieuwe gerechtsgebouw (foto auteur 1992)

ten van het poortje van de Utrechtse Statenkamer (1643) in zijn geboortestad (afb. 11).²⁵

Waar mogelijk zijn in *Monumenten in Nederland* bij de gebouwen steeds de ontwerpers genoemd. Bij grotere gebouwen en vooral bij kastelen komen ook opdrachtgevers in beeld. Voor sommige categorieën, zoals atelierwoningen in Noord-Holland, heeft naast de ontwerper ook de naam van de gebruiker een extra waarde. In opsommingen van villa's en woonhuizen zijn de opdrachtgevers alleen genoemd indien dat in samenhang met andere gebouwen of personen een meerwaarde opleverde. Een voorbeeld hiervan is hotelier en kunsthandelaar J. Hamdorff uit Laren, stichter van een ontmoetingscentrum voor schilders van de Larense School, en oom van de architect W. Hamdorff, die onder meer in 1911 de villa ontwierp waaruit het latere Singer Museum ontstond.

Geruisloze basisvorming

Bij *Monumenten in Nederland* staan samenhangen van gebouwen en objecten in een ruimtelijke context centraal. Daarbij is er enerzijds aandacht voor de stuwende rol van personen en instanties, en anderzijds voor de materiële vorm en de structuur van de gebouwen. Een serie als deze beweegt zich tussen het onderzoeksgebied van de historische geografie, vanouds meer op de ontginning van het land en de daaruit voortvloeiende verkavelingen en occupatievormen gericht, en dat van de stedenbouw, waarin - zoals de naam al zegt - vooral de steden en hun stadsuitbreidingen centraal staan.

Vooraf is er aandacht voor de later afgescheiden of andere denominaties. Naast de hervormde kerk zijn dat de katholieke en de gereformeerde kerk, waar aanwezig aangevuld met de lutherse, doopsgezinde en andere kerkgenootschappen, evenals de synagoge. Zo werd de middeleeuwse kerk te Bostel begin 19de eeuw aan de katholieken teruggegeven en verrees in 1812 haaks voor de toren een bescheiden hervormde kerk, een zogeheten 'Napoleonskerkje'. In de provincie Groningen, waar vanouds de middeleeuwse kerk centraal op de wierde stond, bouwde men aan de rand daarvan een gereformeerde kerk. Een voorbeeld hiervan is Bedum (1876), waar kort daarop ook een katholieke kerk verrees (1880-'81). Een kern wordt versterkt door andere beeldbepalende onderdelen, zoals het raadhuis, de school en het postkantoor. In het geval van Bedum bezit het dorp een hotel uit circa 1870, waarvan de verdieping tot 1928 als raadhuis diende. Daarna betrof men een nieuw raadhuis. De openbare lagere school is helaas verdwenen, maar kort na afkondiging van de Schoolwet (1920) kwamen er zowel een christelijke als een katholieke lagere school tot stand. Ook andere karakteristieke gebouwen, zoals een kasteel of landhuis, dan wel een fabriek of sluiscomplex, kunnen bijdragen aan de ruimtelijke ontwikkeling van een kern. Dat geldt ten slotte ook voor het begraven. In Bedum begroef men vanouds in en rond de kerk, maar rond 1900 kwam er een afzonderlijke begraafplaats. Per kern is steeds

het hele scala van de nog aanwezige soorten gebouwen opgenomen die voor het dorpsleven van belang waren en die gezamenlijk in principe alle levensactiviteiten omspannen: geloven, leren, besturen, wonen, werken, reizen en sterven.

Vanaf het begin heeft deze serie zich door vorm en inhoud ontwikkeld tot een middenweg tussen het beknoptere oude *Kunstreisboek* en de ruimer opgezette, maar onvoltooid gebleven, *Geïllustreerde Beschrijving*. Aangezien *Monumenten in Nederland* inmiddels het gehele land bestrijkt, heeft de serie een eigen status bereikt. Met de verbreding tot alle cultuurhistorisch meest waardevolle gebouwen en objecten uit het verleden, die bovendien per kern nog met een inleiding zijn ingebed, overstijgt de serie de gebruikelijke monumenteninventarissen en krijgt het meer het karakter van een cultuurtopografie. Deze term is ontleend aan enkele in de Duitstalige gebieden gepubliceerde inventarisaties, zoals de vanaf 1907 verschenen *Österreichische Kunsttopographie* en de *Kunst-Topographie Schleswig-Holstein*.²⁶

Hoewel het uiterlijk door het grotere formaat en de toevoeging van foto's verschilt, is er wat de dekkingsgraad betreft een relatie met Dehio's *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler*, dat voor het eerst in 1905-'12 in vijf delen verscheen²⁷ en teruggaat op de tweedelige *Kunst-Topographie Deutschlands* van Wilhelm Lotz (1862-'63), waarin 'en passant' ook Amsterdam, Antwerpen, Basel en Wenen waren meegenomen.²⁸

Daarnaast dient *Monumenten in Nederland* toch vooral geplaatst te worden in de traditie van Pevsners *The Buildings of England*. Tussen 1951 en 1974 publiceerde Nicolaus Pevsner 46 delen die samen alle Engelse counties omvatten. In al dan niet herziene uitgaven bieden deze boeken nog steeds een belangrijke eerste ingang op het erfgoed van Engeland. De uitspraak 'No other nation in Europe had anything comparable, certainly nothing as accessible as the Pevsner guides'²⁹ gaat anno 2006 niet meer geheel op. In 1994 werd in Engeland The Buildings Books Trust opgericht, die zich tot doel stelt de erfenis van Pevsner actueel te houden als een soort monumentenwacht voor cultuurtopografie.

Cultuursamenhangen

Naast directe verbanden, zoals een kerk met pastorie, een boerderijcomplex met bijgebouwen en een buitenplaats met landhuis, parkaanleg en stoffering, bestaan er ook grotere cultuurhistorische samenhangen. Over de ruimtelijk zichtbare strijd tussen de geloofsdiensten in Boxtel en Bedum is al gesproken. Van verre zichtbaar is de West-Friese rivaliteit tussen de opmerkelijk grote katholieke dorpskerk van Wervershoof (1874-'75) en de nog geen vijf kilometer verder gelegen 'gereformeerde kathedraal' van Andijk (1929-'30). De forse katholieke kerk van Poeldijk (1924-'26) dient eveneens als baken in het verder overwegend gereformeerde Westland. Interessant zijn ook door de toenemende vrijetijdsbesteding ontstane katholieke toeristenkerken in de kuststreek: Noordwijk aan Zee (1950-'51), Zoutelande (Walcheren, 1958), Midsland (Terschelling, 1960-'61), De Koog (Texel,

1963) en Cadzand (Zeeuws-Vlaanderen, 1963-'64). Dit roept de vraag op naar de relatie tussen de nog bestaande kerkgebouwen en de door Hans Knippenberg mede op grond van volkstellingen onderzochte omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot het heden.³⁰

Interessant zijn verder de grote middeleeuwse kerken in het zuidelijke deel van ons land die begin 19de eeuw geruime tijd als simultaanankerk dienden voor gezamenlijk gebruik door hervormden en katholieken. Te Meerssen eindigde dit simultaanum in 1837 met de bouw van een nabijgelegen kleine hervormde kerk. Te Hulst duurde deze situatie nog voort tot 1929 (afb. 12), toen schuin tegenover de oude kerk alsnog een hervormde kerk verrees. Alleen al vanwege de historische continuïteit zou deze kerk (afb. 13), die tot voor kort als beeldverstorend in het beschermde stadsgezicht stond aangegeven, juist positief uit een herijking van monumenten moeten komen. Een ander voorbeeld van historische continuïteit is het stadhuis van Terneuzen, waarbij een ieder in eerste instantie denkt aan het manifeste moderne gebouw van J.B. Bakema

Afb. 12. De Laat-gotische St.-Willibrorduskerk te Hulst diende van 1806 tot 1929 als simultaanankerk voor zowel hervormde als rooms-katholieke erediensten (foto auteur 2002)

uit 1964, maar waar ook de oorspronkelijke, in 1859-'60 sterk verbouwde en verder vergeten, voorganger nog bestaat. In Spijkenisse wordt de ontwikkeling tot groeistad weerspiegeld door zowel een klein raadhuis met cachot (1888), als een middelgroot wederopbouw raadhuis (1957) en een groot modern raadhuis.

Gebouwen zijn vaak blijvende getuigen van een historische continuïteit, ondanks een veranderd gebruik. Talloze voorbeelden van een functieverandering zijn bekend. Zo werd de openbare lagere school in het overwegend katholieke Roermond (1910), die na de Schoolwet (1920) te weinig leerlingen trok, onder toevoeging van een slangentoren tot brandweerkazerne omgebouwd. Op andere plaatsen doopte men de openbare lagere school om tot een katholieke school (Melderslo en Geleen) of een christelijke school (Waarder). Ook afsplitsingen van functies passen in dit verband, zoals bij het stadhuis van Dordrecht waaruit een arrondissementsrechtbank (1826) voortkwam, gevolgd door een politiebureau (1860), een gebouw voor gemeentewerken (circa 1870) en een gemeentearchief (1915-'17). De combinatie van functieverandering, continuïteit en afsplitsing is goed te volgen aan de

Afb. 13. Nadat in Hulst het simultaneum in 1929 was opgeheven, verrees in 1930-'31 naar ontwerp van A.P. Wisse op korte afstand van de St.-Willibrorduskerk een zelfstandige Herv. kerk. Omdat bij hervormden de preekstoel een belangrijkere rol speelt dan bij rooms-katholieke verhuisde het midden-17de-eeuwse exemplaar mee (foto auteur 2002)

gebouwen van de Universiteit van Amsterdam, die in 1631 als Athenaeum Illustre in de voormalige Agnietenkapel (1470) werd gevestigd. In 1862 werd de Handboog- of St.-Sebastiaansdoelen (verbouwd 1733) de standplaats, die men vervolgens in 1880 tot universiteitsbibliotheek verbouwde toen men naar de Oudemanhuispoort (1754-'57) verhuisde. De zetel van het universiteitsbestuur werd vervolgens in 1961 het Maagdenhuis (1784-'87). De Oude Lutherse kerk (1632-'33) diende vanaf die tijd ook als aula, terwijl elders in de stad al vanaf 1882 diverse laboratoria verzezen.

Stuwende personen

Een recentelijk benadrukt bezwaar van de klassieke monumentenbeschrijvingen is dat ze vaak onpersoonlijk zijn en wel omdat er amper aandacht is voor vorm en functie, maar amper voor opdrachtgever en ontwerper.³¹ In *Monumenten in Nederland* is gepoogd deze personen hun belangrijke rol terug te geven. De invloed van de textielabrikant Spanjaard op het dorp Borne is al genoemd. Op kleinere schaal kan er een verband worden gelegd tussen bijvoorbeeld de opmerkelijke notariswoning in Veldhoven en het belangrijkste grafteken voor de notaris op het katholieke kerkhof aldaar. Te Enkhuizen manifesteert de invloed van de redersfamilie Snouck van Loosen zich niet alleen in haar eigen rijke woonhuis maar ook in een door haar gestichte armenkerk (1861) en - met behulp van een legaat van de laatste telg - in een bejaardentehuis (1890-'92), een tuindorp (1895-'97) en een ziekenhuis (1899). De relatie tussen het echtpaar Kröller-Müller en het Park de Hoge Veluwe, met daarin het jachtslot St. Hubertus (1915-'20) en het Kröller-Müller museum (1938), is genoegzaam bekend.³² Minder bekend zijn het voor dit echtpaar gebouwde landhuis Groot Haesebroek te Wassenaar (1928-'29) en het in 1920 verzezen Batavierhuis van de firma W.H. Müller te Rotterdam. Als directeur van deze firma legde A.W. Kröller in 1915 de eerste steen voor de Nederlandse Handelshogeschool in die stad. Voor hun oudste zoon, A.G. Kröller jr., kwam de modelboerderij 'De Schipborg' (1914-'15) bij Annen tot stand en hijzelf liet in 1926 de modelkippenboerderij 'Harscamp' te Harskamp bouwen.

Niet minder dominant was de Groninger industrieel W.A. Scholten, die zijn fortuin maakte met de stichting van veertien fabrieken in de Veenkoloniën en nog tien fabrieken in Oost-Europa.³³ Zowel van zijn aardappelmeelfabrieken als van zijn strokartonfabrieken is niet veel bewaard gebleven en ook zijn stadse woonhuis aan de Grote Markt te Groningen werd in 1945 verwoest. Wel bleven in die stad een rijke thee-koepel aan de Hereweg (1868-'69), zijn Villa Gelria (1871) en zijn enorme grafmonument (1892) bewaard. Te Klazinaveen, genoemd naar zijn vrouw Klazina Sluis, stichtte Scholten in 1890 een turfstrooiefabriek. De hervormde kerk van zijn geboorteplaats Loenen (Gld) kreeg in 1892 van hem een monumentaal kerkhofhek. Het meest onverwacht is wel het monument dat Scholten in 1874 voor de inspecteur-generaal van Financiën P.H.B. Motké liet oprichten in diens geboorteplaats Thorn, als dank voor adviezen over accijnsbetalingen.

Soms is het een duidelijk economische verklaring die de samenhangen van verschillende gebouwen meer reliëf geeft. Dat geldt bijvoorbeeld voor de jeneverbranderij in Schiedam. Vanwege de Vierde Engelse Oorlog (1780-'84) kon men mout als grondstof niet meer uit Engeland betrekken en ging men het zelf uit graan produceren. Dit resulteerde in 1786-'92 te Schiedam in een korenbeurs en begin 19de eeuw in een bloeiende industrie terwijl elders recessie heerste. Daarentegen zorgde eind 19de eeuw de introductie van melasse-alcohol uit suikerbieten (1884) in Schiedam voor ingrijpende fusies en saneringen, terwijl in het naburige Delft dientengevolge juist de Gist- en Spiritusfabriek tot bloei kwam. Bij beide industrieën zorgde het als veevoer bruikbare restproduct, de spoeling, voor de vestiging van varkensmesterijen in de omgeving. In Schiedam zijn de rijke brandershuizen nog zichtbaar en in Delft valt vooral de sociale woningbouw op van het door J.C. van Marken, directeur van de Gist- en Spiritusfabriek, gestichte Agnetapark (1884-'85).

Persoonlijke relaties en economische factoren vormen vaak verklaringen voor bepaalde verbanden. Deze aandacht voor samenhangen en voor context is kenmerkend voor de cultuurtopografie die wij in Monumenten in Nederland hebben nagestreefd om zo losse gebouwen en objecten in een context te plaatsen.

Categorieën en typen

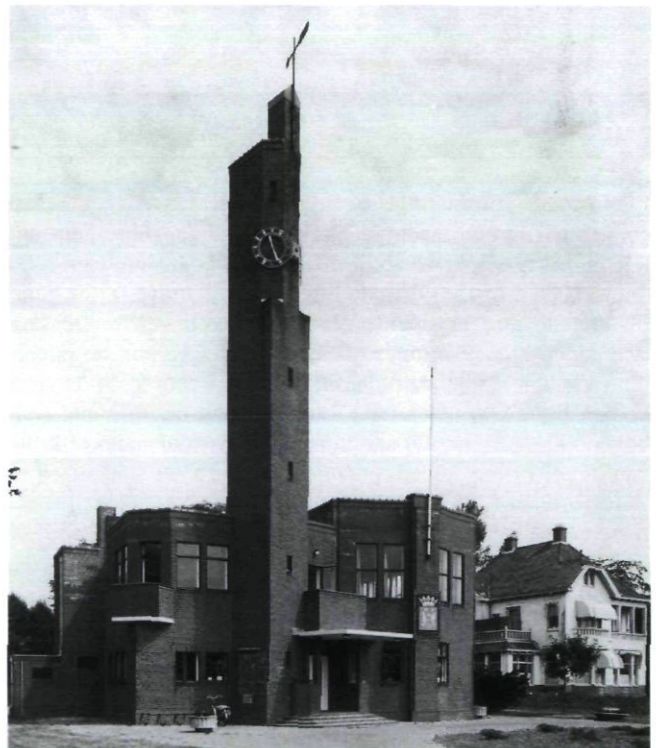
De consistentie en compactheid van *Monumenten in Nederland* kunnen een uitgangspunt vormen voor verdergaand onderzoek, bijvoorbeeld naar een kwantitatieve cultuurmaat van het gebouwde erfgoed. Al in 1970 schreef Roland Günter: 'Wenn der Querschnitt durch eine Epoche dokumentiert werden soll, wie geht man dann mit Quantitäten um? Nirgendwo ist der Versuch gemacht worden, eine Kunststatistik zu erarbeiten, in der in exemplarischen Beispielen weit verbreitete Motive oder Bautypen vorgeführt und die Häufigkeit ihres Vorkommens angegeben werden'.³⁴ Een werkelijke uitvoering kon hieraan in deze serie nog niet gegeven worden, maar enkele kwantitatieve aanzetten tot differentiatie, spreiding en relatieve cultuurmaat zijn al wel mogelijk in een opmaat tot een 'typometrie'.

Zinvolle resultaten zijn vooral te verkrijgen met de bestudering van bouwtypen, al is het maar om te constateren dat de meeste kastelen, buitenplaatsen en (land)huizen zich in Gelderland (243) bevinden, gevolgd door Utrecht (208), Limburg (186), Overijssel (139) en Zuid-Holland (129). Daarentegen is de kastelendichtheid per oppervlakte te Utrecht het grootst, gevolgd door Limburg, Gelderland en Zuid-Holland. Van de bijna 4200 opgenomen godshuizen behoren 3652 (87%) tot de vijf meest voorkomende geloofsdiensten: hervormd (39%), katholiek (29%), gereformeerd (14%), doopsgezind/baptist (3%) en joods (2%). Terwijl de meeste hervormde kerken in Friesland voorkomen (313), gevolgd door Zuid-Holland (239), vormen ze in de overwegend protestantse gebieden een netwerk met een onderlinge afstand van circa vijf kilometer. De meeste katholieke kerken staan in Limburg, gevolgd door Noord-Brabant, Noord-Holland en Gelderland,

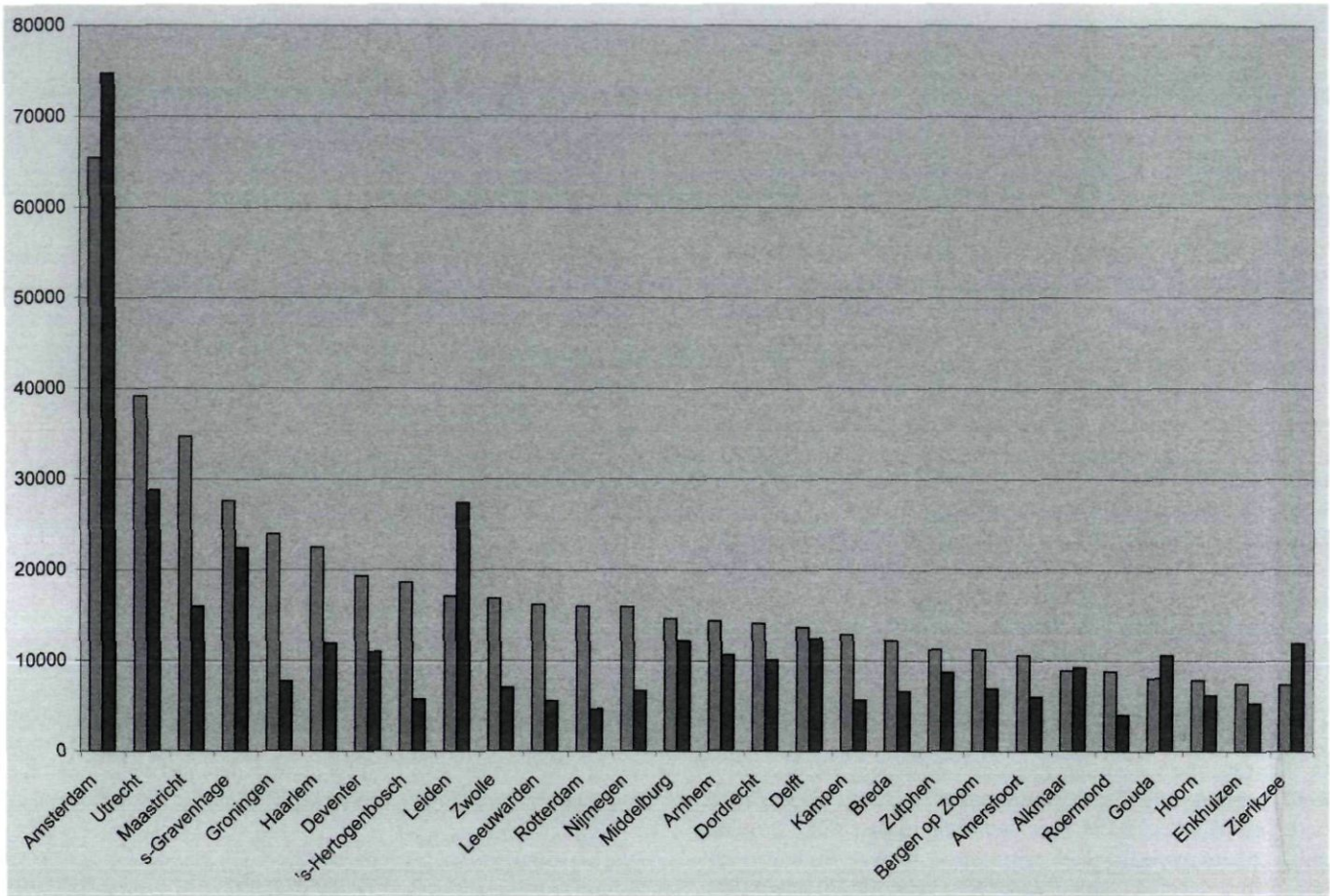
Afb. 14. Op de Isr. begraafplaats van IJsselmuiden vonden de Joodse inwoners van Kampen hun laatste rustplaats. Opmerkelijk rijk in hun soort zijn de twee door siersmeedwerk verbonden grafstenen van echtelieden (foto RDMZ 1987)

terwijl de grootste dichtheid aan gereformeerde kerken zich in Zuid-Holland bevindt en doopsgezinde kerken vooral in Friesland en Noord-Holland voorkomen. Naast de 87 nog bestaande synagogen blijken er nog aanmerkelijk meer Isr. begraafplaatsen (116) te bestaan (afb. 14).

Afb. 15. Het meest noordelijke werk van H.P. Berlage is het naar zijn ontwerp in 1928-'30 gebouwde raadhuis van Usquert (foto RDMZ 1992)

Afb. 16. Grafiek van de 28 in Monumenten in Nederland voorkomende steden met de meeste woorden (linker kolom), vergeleken met het totaal aantal rijks- en gemeentelijke monumenten (rechter kolom; ten behoeve van de grafiek zijn de monumenten met een factor tien vermenigvuldigd). Bron Stichting Nationaal Contact Monumenten, Monumentenjaarboek 2005, Amsterdam 2004

Een laatste voorbeeld betreft de relatie tussen het aantal gemeenten en hun raadhuisen. De afname van 1151 gemeenten in 1811, via 1015 in 1950 tot 537 gemeenten in 2000 (anno 2006 nog 458) is in de literatuur beschreven.³⁵ De relatie met de nog bestaande raadhuisen zou een interessant onderzoek kunnen opleveren, zeker wanneer ook de ouderdom van die raadhuisen daarbij betrokken wordt. In de serie komen bijna 600 raadhuisen (afb. 15) aan de orde met daarbovenop nog bijna 120 stadhuizen, waaronder natuurlijk die van de elf Friese steden, plus nog relatief veel stadhuizen in Zuid-Holland (20), Zeeland (16) en Gelderland (15). Tevens resteren van vóór de instelling van de gemeenten nog 29 rechthuizen, alsmede acht ambachtshuisen, vijf schulthuisen en drie drostehuisen.

Typometrisch onderzoek, zoals hierboven aangeduid, staat nog in de kinderschoenen en kan verfijnd en verdiept worden. Zo zou een verdere verdieping van de vraagstelling uit kunnen gaan van: welke functionaliteiten heeft een stad nodig en welke ontwikkeling is daarin te onderkennen? In eerste instantie zal behalve een kerk en raadhuis een ommuring of omwalling nodig zijn, gaandeweg aangevuld met kloosters,

gasthuizen, pakhuizen en een waag enzovoort, om in later tijden een deelverzameling van de totale verscheidenheid aan bouwtypen binnen te stadsgrenzen te krijgen. Bij kasteelsteden, zoals het genoemde Culemborg en Buren, speelt in veel opzichten het kasteel een grote rol, in garnizoenssteden zijn militaire bestuursgebouwen (gouvernement) en hoofdwallen aanwezig. Daarnaast zullen grotere steden, zoals de provinciehoofdsteden, meer spreiding in bouwtypen vertonen (provinciehuis, gerechtsgebouw).³⁶ De vraag naar het voorkomen van functionaliteiten kan ook doorgetrokken worden naar de dorpsontwikkeling. Onderzoek naar wat idealiter een dorp of stad uitmaakt in de zin van voorkomen en spreiding van bouwtypen wordt natuurlijk gehinderd door dat wat inmiddels weer is verdwenen. Zowel over voorkomen, over spreiding en het 'overleven' van soorten gebouwen is zeker meer theorievorming op zijn plaats.

Relatieve cultuurmaat

In *Monumenten in Nederland* is het begrip monument zoals gezegd ruim opgevat en dat is zichtbaar in de cijfers. Begin

2005 stonden ruim 51.000 rijksmonumenten ingeschreven, waarvan ruim 3600 kerkgebouwen en bijna duizend kastelen en landhuizen. In de serie zijn zo'n 4200 kerkgebouwen opgenomen en 1260 kastelen en landhuizen. In totaal komen 16.285 lemma's aan de orde en 39.165 items. Optelling van beide getallen geeft vanwege de door ons gehanteerde telsystematiek een iets te ruim totaal, maar naar schatting zijn in de serie zo'n 53.000 gebouwen behandeld.

Vanaf het begin is gestreefd naar een zo compact mogelijke beschrijving van de kernen en dit is over de delen zeer strikt gehandhaafd. Op grond van de al beschreven kernen werd voor de nog te schrijven delen steeds van te voren een inschatting gemaakt van de te verwachten tekstomvang. Dit bleek voor de bekende historische steden veel preciezer mogelijk dan bij de grotere dorpen met veel jongere bouwkunst (Wassenaar, Hilversum). Van die kernen moest de tekstomvang naar boven bijgesteld worden. De strikt gehanteerde beschrijvingssystematiek heeft geleid tot een vergelijkende maat voor de kernen, zoals die tot voor kort nog niet mogelijk was, en die we de relatieve cultuurmaat noemen.

Niet geheel onverwacht kreeg Amsterdam de grootste aandacht (65.000 woorden), gevolgd door Utrecht, Maastricht, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, Deventer, 's-Hertogenbosch, Leiden en Zwolle. De eerste zes steden kregen meer dan 20.000 woorden, de daaropvolgende zestien kwamen in meer dan 10.000 woorden aan de orde.³⁷ Twaalf kernen vielen in de klasse 6.000-10.000 woorden, 22 in de klasse 4.000-6.000, 27 in de klasse 3.000-4.000 en 49 in de klasse 2.000-3.000 woorden. In totaal maakt dit 132 kernen boven de 2.000 woorden. Opvallend zijn de relatief hoge posities van Enschede (29), Heerlen (30), Hilversum (31), Eindhoven (36) en Wassenaar (44), terwijl Sneek (46) en Brielle (50) lager uitvallen, evenals Leerdam (104) en Workum (106).

Interessant is de kwantitatieve vergelijking met de rijkslijst voor monumenten (afb. 16). Daaruit blijkt dat Middelburg met 1112 rijksmonumenten volgens die lijst op een vierde plaats staat, maar in de serie naar een veertiende is gezakt, terwijl Nijmegen met 205 rijksmonumenten in de serie juist een dertiende plaats krijgt, net onder Rotterdam met 353 rijksmonumenten. Zierikzee met zijn 793 rijksmonumenten staat in de serie op een 28ste plaats (7300 woorden), maar is daarmee toch een evenwichtiger plaats toebedeeld dan uit de forse hoeveelheid monumenten (negende plaats) zou kunnen volgen. Zierikzee is als stad namelijk zeer goed vergelijkbaar met Hoorn (365 rijksmonumenten, 7800 woorden), en Enkhuizen (325 rijksmonumenten, 7400 woorden) die er in de rangorde van de serie net boven staan. De rangorde die uit de serie naar voren komt, lijkt dus evenwichtiger dan een volgorde gebaseerd op de aantallen rijksmonumenten.

Ruimtelijke component

De verschuiving in aandacht van het monument als zodanig naar de samenhang van het gebouw met zijn omgeving heeft ook zijn weerslag gekregen in *Monumenten in Nederland*. Zoals al vermeld, worden complexen van gebouwen samen

behandeld. Dit is het geval bij de katholieke kerk nabij Lisse, waar ook de pastorie, het broeder- en zusterhuis en de lagere jongens- en meisjesschool worden genoemd en bij de synagoge te Borne, waar ook de mikwe (ritueel bad) en de chazzanwoning (woonhuis eerste voorzanger) worden beschreven. Vooral bij buitenplaatsen is er per complex aandacht voor de samenhang; behalve het hoofdhuis, de bijgebouwen en de parkaanleg komen vaak ook diverse objecten in het park aan de orde. Het Huis te Manpad te Heemstede en het Huis ten Donck te Slikkerveer kunnen hiervoor als willekeurige voorbeelden dienen. Het gebouwoverstijgende ruimtelijk onderzoek naar het verleden is de laatste jaren sterk in de belangstelling komen te staan, zowel in beheersmatige, operationele als meer in inhoudelijke zin. In de ruimtelijke ordening heeft de historische component in 1999 een impuls gekregen met het verschijnen van de Nota Belvedere³⁸ waarin de relatie tussen cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting centraal wordt gesteld. Dit heeft geresulteerd in de introductie van het begrip culturele planologie, waarbij cultuurfactoren en cultuuractoren in ruimtelijke ordeningsprocessen betrokken worden. Er is aandacht gekomen voor de geschiedenis van de plek, de monumenten en de immateriële cultuur als gezamenlijke inspiratiebronnen voor nieuwe ontwikkelingen.

Parallel aan deze beheersmatige en operationele kanten heeft ook een inhoudelijke verdieping plaatsgevonden, waarmee ook *Monumenten in Nederland* zich te verstaan heeft. Op de achtergrond speelt de zo lang gewenste emancipatie van de historische geografie, die een forse achterstand had in te halen ten opzichte van de monumentenzorg en de archeologie, en die inmiddels erkenning heeft gevonden in de naam van de nieuwe gefuseerde Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten.

In 1990 werd door het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij een door Landview BV uitgevoerd onderzoek geïnitieerd naar de geschiedenis van het Nederlandse landschap. Via tussenstadia in 1994 en 1997 kreeg dit onderzoek zijn afsluiting met de nota *Ontgonnen Verleden*.³⁹ Inmiddels waren de resultaten daaruit al gepresenteerd als de zeventig Belvedèregebieden met hoge gecombineerde cultuurhistorische waarden in de gelijknamige nota. Via de KennisInfrastructuur CultuurHistorie (KICH) zijn deze gegevens in op het internet beschikbaar, al dan niet in combinatie met locaties van alle rijksmonumenten.⁴⁰

Achteraf gezien vullen de gegevens over de gebouwen uit *Monumenten in Nederland* bijvoorbeeld de beschreven agrarische waarden van het Belvedèregebied Frederiksoord-Wilhelminaoord goed aan.⁴¹ Wat de genoemde nota en deze serie gemeen hebben, is dat ze heel Nederland bestrijken en daarnaast uitgaan van de huidige situatie, en dus de materie synchroon benaderen.

Daarnaast zijn er ook cultuurhistorische studies die de materie diachroon aanpakken en de verschijnselen in hun tijdsorde behandelen vanaf de oudste tijden tot nu. De culturele biografie van het landschap is daar een uitwerking van, waarbij ook het onzichtbare verleden, bijvoorbeeld dat wat inmiddels definitief is verdwenen - zoals paleis Honselaarsdijk - zijn rol

krijgt in het geschiedverhaal. Vaak gebeurt dit in de vorm van een essay dat in één tijdscontinuüm het landschap, de geschiedenis en het erfgoed beschrijft.⁴² Door de bewerkelijkheid van deze aanpak is deze gewoonlijk alleen mogelijk voor een geografisch beperkt gebied. Een andere wijze van een diachrone benadering is het werken met een aantal tijdslagen, zoals in *Tastbare Tijd: de CultuurHistorische Atlas van de provincie Utrecht (CHAT)*.⁴³ Hier worden voor de hele provincie en vervolgens afzonderlijk voor tien deelgebieden in vijf tijdslagen de belangrijkste ontwikkelingen getoond, zowel ter verklaring van de genese van het landschap als ter adstructie van de evolutie daarvan. Dit leidt dan weer naar een toekomstvisie en een cultuurhistorische hoofdstructuur.

In een serie als *Monumenten in Nederland*, die uitgaat van nog bewaard gebleven gebouwen, is iedere poging tot uitspraken over regionale samenhangen precair, doordat geen rekening kan worden gehouden met dat wat verdwenen is. Daarmee is niet gezegd, dat er geen aanzetten te vinden zijn. Te denken valt aan de 'teutenhuizen' van reizende kooplieden, waarvan nog opvallende voorbeelden bestaan te Budel en Maarheeze. Deze huizen met hun opvallende in- en uitgezwenkte gevels maken onderdeel uit van een veel grotere groep woonhuizen met vergelijkbare gevels, die verder op veel onverwachte plaatsen voorkomen, zoals in Zuid-Limburg, op Ameland, in West-Friesland, maar ook in de Achterhoek. De serie zou een stimulans kunnen zijn voor een onderzoek naar voorkomen, materiaalgebruik en ruimtelijke spreiding van dit min of meer autonoom optredende fenomeen. De toegenomen aandacht voor de ruimtelijke component, en vooral de actieve omgang met wat door verbouwing (recentelijk interventie genoemd), 'aan snee' komt in een tijd waarin de ruimte schaars is en behoud door ontwikkeling centraal staat, ontnemt soms het zicht op de grote groep van cultuurhistorische belangrijke gebouwen en objecten. Deze worden in *Monumenten in Nederland* weer centraal gesteld.

Spiegel van het bestaande bestand

Aangezien in deze serie de cultuurhistorisch belangrijke gebouwen en objecten centraal staan en niet het bestand aan geregistreerde rijksmonumenten, stelt zich uiteindelijk de vraag naar de samenhang tussen serie en bestand. Dat bestand, het Monumentenregister of de rijkslijst, is vooral opgezet voor de juridische bescherming van gebouwen. De bij de objecten horende redengevende beschrijvingen zijn veelal aan revisie toe. Ook is geconstateerd dat de samenstelling van de rijkslijst in de loop van de tijd een zekere scheefgroei heeft ondergaan en aan herijking toe is.⁴⁴

In 2002 verscheen de *Archeologiebalans*,⁴⁵ waarin systematisch is gekeken naar alle bekende archeologische monumenten en potentiële archeologische waarden, en naar hun spreiding in plaats, tijd en type. Een *Monumentenbalans* zou gewenst zijn, om op analoge wijze alle objecten uit de bestaande rijkslijst met elkaar te vergelijken op grond van een classificatie van ten minste stijl, type en datering. Liefst in de vorm van een categorale aanpak zou zo de samenstelling en

Afb. 17. Dat een serie als *Monumenten in Nederland* een monumentopname is in de trage dynamiek van een gradueel veranderend monumentenbestand toont het 15de-eeuwse Kruissherenklooster van Ter Apel dat na afsluiting van ons deel over Groningen in 2000 een uitbreiding kreeg naar ontwerp van de Deense architect Johannes Exner (foto auteur 2006).

spreiding van de huidige rijkslijst gevalideerd kunnen worden. Interessant is de vraag of *Monumenten in Nederland*, als afspiegeling van monumentaal Nederland een rol in deze herijking kan spelen. Door zijn opzet en de meer academische inslag zou het antwoord daarop in eerste instantie nee moeten luiden. En dat zou dan geheel in lijn liggen met de in essentie passieve beschrijvingstraditie waaruit *Monumenten in Nederland* als jongste loot is voortgekomen. Door, zoals vermeld, van strikt beschrijvend op te schuiven naar meer interpreterend, karakteriserend en verklarend, heeft *Monumenten in Nederland* zich wel losser gemaakt van de passieve beschrijvingstraditie. Hierdoor, en door zijn landelijke dekking, zou de serie in principe toch een meer actieve rol kunnen spelen in vragen over (toekomstig) erfgoedselectiebeleid (afb. 17). De delen, en vooral de daarin gepresenteerde kerndata, kunnen dienen als een cultuurhistorische spiegel van het Nederlandse erfgoed en in die zin een steentje bijdragen aan de herijking van het huidige monumentenbestand.

Voorafgaand aan bescherming en verantwoorde omgang met waardevolle gebouwen en objecten is eerst en vooral bewustwording en appreciatie van de gebouwde omgeving nodig. *Monumenten in Nederland* hoopt een actieve bijdrage te hebben geleverd aan deze waardering en belangstelling voor ons gebouwde culturele erfgoed als een 'ijkpunt' van monumentaal Nederland op de overgang van 20ste naar de 21ste eeuw.⁴⁶

Noten

¹ Ronald Stenvert, Chris Kolman, Saskia van Ginkel-Meester & Elisabeth Stades-Vischer, *Monumenten in Nederland: Noord-Holland, Zeist/Zwolle 2006* en Ronald Stenvert & Chris Kolman, *Monumenten in Nederland: Flevoland met terugblik & registers van de complete serie*,

- Zeist/Zwolle 2006.
- 2 Verschenen zijn de door Peter Don samengestelde delen over *Zeeland* (Zeist 1985), *Zuid-Holland* (Zeist 1985), *Noord-Holland* (Zeist 1987); en het door Nelleke Reijs geschreven deel *Drenthe* (Zeist 1986).
  - 3 Een dergelijke integrale benadering wordt weerspiegeld in de naam van de dienst die ontstond na fusie van de Rijksdienst voor Monumentenzorg met de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek waar het de beide laatste termen in de nieuwe naam betreft: Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten.
  - 4 Een wat uitgebreidere, maar - geheel in de traditie van de Geïllustreerde beschrijvingen en hun verwanten, waarvan *Monumenten in Nederland er één is - niet geannoteerde versie* is ook als 'Terugblik op de Serie' in het deel *Flevoland* gepubliceerd (p. 90-116). De essentie daarvan werd ook op de studiedag van de KNOB-RDMZ uitgesproken.
  - 5 Gepubliceerd als Bijlage 1 in het eerste jaarverslag van de Rijkscommissie, 10-13. Voor een uitgebreidere behandeling van het onderwerp van beschrijvingen met annotaties van de verschenen delen zie: Catharina L. van Groningen, 'Opsporen, in beeld brengen en beschrijven: De wetenschappelijke publicaties van de RDMZ', in: P. Don (red.), *In dienst van het erfgoed* (Jaarboek Monumentenzorg), Zwolle/Zeist 1997, 265-286.
  - 6 Het betreft Bureau Kolman, Olde Meierink & Stenvert v.o.f. waarvan de naam in 2000 werd gewijzigd in BBA Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurgeschiedenis. In de twee eerste delen worden Margreet Tholens en Nelleke Reijs vermeld, omdat de auteurs dankbaar gebruik hebben gemaakt van delen van hun manuscripten gemaakt in het kader van de genoemde achtste druk. Uiteindelijk hebben zes auteurs aan de serie gewerkt: Sabine Broekhoven, Saskia van Ginkel-Meester, Chris Kolman, Ben Olde Meierink, Elisabeth Stades-Vischer en Ronald Stenvert.
  - 7 Dit was ook het geval in het *Kunstreisboek*. Vooral in grote monumentensteden zou dit bij de woonhuizen contraproductief zijn en afleiden van de hoofdlijnen van de woonhuisontwikkeling in die steden. Daarom is in Amsterdam naar schatting slechts 10% van de ruim zevenduizend woonhuismonumenten behandeld om een schier eindeloze opsomming van al dan niet gedateerde trap-, hals- en klokgevels te vermijden. Voor een opsomming daarvan zie: D.F. Slothouwer, *Amsterdamsche huizen 1600-1800*, Amsterdam 1928.
  - 8 Mede op grond van de door Leo Dubbelaar aangeleverde gegevens over R.K. kerken.
  - 9 Het internet is het meest prominente voorbeeld van het naast elkaar plaatsen van ongeïnterpreteerde gegevens, dikwijls met alle verwarring van dien. Het opnemen van noten zou de serie te veel vertraagd hebben en oneindig veel gecompliceerder gemaakt hebben. Het gebruik van noten lag overigens ook niet in de traditie van *Kunstreisboek*, *Voorloopige Lijst* en *Geïllustreerde Beschrijving*. Bij onze interpretatie stonden de uit gebouw afleesbare gegevens voorop, aangevuld uit andere (primaire en secundaire) bronnen.
  - 10 Vgl. H.G. de Olde & Ph.M. Bosscher, 'Monumenten in Nederland: geen standaardwerk', *Groninger Kerken*, 16(1999), 24-25. Voor de onderbouwing zie: Dirk J. de Vries, 'Vergelijkend natuurwetenschappelijk dateringsonderzoek', *Bulletin KNOB*, 99(2000)3, 74-84, i.h.b. 80-82. In breder verband blijkt de kerk te Marsum goed vergelijkbaar met de kerk te Sande in Oost-Friesland uit begin 14de eeuw. Antje Sander-Berke (Hrsg.), *Fromme Friesen: Mittelalterliche Kirchengeschichte Frieslands*, Oldenburg 1997, 69-70. Een belangrijke les voor de serie was dat de tekst beter geen opvallende nieuwe interpretaties kan bevatten als die nog niet eerder wetenschappelijk onderbouwd zijn gepubliceerd. Vernieuwende ideeën verdrinken in de gepresenteerde zee aan gegevens of worden simpelweg als fout afgedaan door het nog ontbreken van een nieuw referentiekader.
  - 11 Zowel ter voorbereiding van het deel Gelderland (1998), als voor de planning van de beide Holland-delen (2001) werd een interne nota geschreven met nacalculatiegegevens van de geschreven tekst, alsmede voorstellen tot zo compact mogelijk verder schrijven en de daarop gebaseerde planning voor het aantal woorden per kern. In de tweede nota was de vraag of Noord- en Zuid-Holland wel in twee hanteerbare delen konden verschijnen (uiteindelijk 605 en 591 pagina's).
  - 12 Deze inleiding bedraagt gemiddeld 11% van de tekstomvang voor de gehele kern. Voor grotere kernen is dat minder (Amsterdam 8,8%, Rotterdam 7,5%) dan voor kleinere kernen (Appingedam 15,7%, Meppel 17,1%). Vanwege hun moderne karakter zijn Lelystad (37,0%) en Almere (24,9%) afwijkend.
  - 13 Vgl. Rijksdienst voor de Monumentenzorg, *Handleiding Selectie en Registratie Jongere Stedebouw en Bouwkunst (1850-1940)*, Zeist 1991, Bijlage VIII, 133-135. Vergelijking met de veel fijnschaliger indeling in ruim honderdtwintig regio's van H.J. Keuning in *De historisch-geografische landschappen van Nederland*, Gorinchem 1946 levert zowel interessante verschillen als overeenkomsten op.
  - 14 Te weten: Redmer Alma (Groningen, Drenthe), Piet van Cruyningen (Zeeland), Jan ten Hove (Overijssel), Ton Kappelhof (Noord-Brabant), Yme Kuiper (Friesland), Ronald Rommes (Utrecht, Zuid-Holland, Noord-Holland), Marc Tenten (Gelderland) en Jos Venner (Limburg).
  - 15 In deze inleiding worden vorm en type beknopt behandeld, waarbij voor de terminologie het boek van Roland Blijdenstijn & Ronald Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland 1040-1940*, Nijmegen 2000 (tweede druk) is aangehouden. De gehanteerde indeling daarin is congruent met de stijlfthesaurus van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg uit 1999.
  - 16 Van Groningen 1997, 277. De 'Regelen' uit 1903 kenden zeven categorieën, die voor de 'Voorloopige lijst' tot negen werden opgerekend en waarvan aan de eerste en laatste (Voorhistorische monumenten etc. en Musea etc.) in het vervolg weinig invulling werd gegeven.
  - 17 A.J.C. van Leeuwen, 'Een visioen van glorievolle monumenten', *Bulletin KNOB*, 82(1983)5, 178-199, i.h.b. 197. Vgl. over typen Nikolaus Pevsner, *A History of Building Types*, London 1979.
  - 18 Voor de totaalregisters werd een verdeling in veertien categorieën gemaakt, alle aangeduid met een actieve functie-naam. De eerste groep bestaat uit *geloven* (religie 28% van het totaal aantal (gesplitste) lemma's in de serie) en *zorgen* (gezondheidszorg en liefdadigheid 3%). Openbare gebouwen zijn te verdelen in *besturen* (overheid en bestuur 6%), *leren* (onderwijs en wetenschap 7%) en *verdedigen* (verdediging 3%). De particuliere gebouwen bestaan uit *verblijven* (wonen op stand 8%), *wonen* (woonhuizen 8%) en *boeren* (boerderijen 7%). Tot de vierde groepen rekenen we *ontspannen* (cultuur en recreatie, horeca 5%), *handelen* (handel en opslag 4%) en *werken* (nijverheid en industrie 12%) en de laatste groep bestaat uit *reizen* (infrastructuur en waterbouw 7%), *markeren* (markeringstekens 2%) en *vinden* (archeologie 0%).
  - 19 Interessant in dit verband dat de Leidraad van 1904 spreekt van 'Zij geeft zooveel mogelijk mededeelingen over verdwenen monumenten ..', hetgeen bij de *Baronie van Breda* ook is geschied, maar bij de aanpassing van de Leidraad in 1918 verdwenen is.

- ²⁰ Vgl. Jan Bank & Marita Mathijssen, *Plaatsen van herinnering: Nederland in de negentiende eeuw*, Amsterdam 2006. Ook over de twintigste eeuw, zeventiende en achttiende eeuw en *Oudheid, Middeleeuwen en vroegmoderne tijd* bestaan vergelijkbare delen.
- ²¹ E.H. ter Kuile, 'De Lebuinuskkerk van bisschop Bernold en haar tijdgenoten', *Verlagen en Meedelingen van de Vereniging voor Overijselsch Regt en Geschiedenis*, 81(1966), 51-63, i.h.b. 53.
- ²² Daarmee krijgt Monumenten in Nederland een ideografisch karakter. 'Ideografische wetenschappen zijn uit op het achterhalen, beschrijven en begrijpen van unieke en onherhaalbare gebeurtenissen'. Victor van den Bersselaar, *Wetenschapsfilosofie in veelvoud: Fundamenten voor onderzoek en professioneel handelen*, Bussum 2003, 55.
- ²³ Herma M. van den Berg, 'Over doel en grenzen van de monumentenbeschrijving', *Bulletin KNOB*, 6de serie 15(1962), kol. 75-88, i.h.b. kol. 75.
- ²⁴ Vgl. *Archeologisch Basisregister*, Amersfoort 1992 (versie 1.0 nov. 1992).
- ²⁵ A.W. Reinink & J.A. Schuur (red.), *Bouwen voor Utrechts universiteit: Architectuur en stedenbouw binnen de stad*, Utrecht 1985.
- ²⁶ Hartwig Beseler, *Kunst-Topographie Schleswig-Holstein*, Neumünster 1969. Vgl. Reiner Hausserr, 'Kunstgeographie - Aufgaben, Grenzen, Möglichkeiten', *Rheinische Vierjahrsblätter*, 34(1970), 158-171.
- ²⁷ Peter Betthausen e.a., *Georg Dehio (1850-1932): 100 Jahre Handbuch der deutschen Kunstdenkmäler*, Berlin 2000.
- ²⁸ Onze hoofdstad wordt genoemd, maar komt er bekaaid af met slechts vermelding van de Oude en Nieuwe kerk, de Engelse kerk (op het Begijnhof), de Heilige stede (gesloopt 1908), het museum (toen in het Trippenhuis), de Schützenturm (Swych Utrecht, gesloopt 1882 ten behoeve van het Doelenhotel) en de Waag (St.-Anthoniespoort). Lotz gaat dan ook niet verder dan de 16de eeuw. Sindsdien zijn de einddata wat opgerekt. In *Monumenten in Nederland* maakt Amsterdam met 65.475 woorden 24% van het beschrijvingsgedeelte van Noord-Holland uit. Wilhelm Lotz, *Kunst-Topographie Deutschlands: Ein Haus- und Reise-handbuch für Künstler, Gelehrte und Freunde unserer alten Kunst: Statistik der deutschen Kunst des Mittelalters und des 16. Jahrhunderts*, Cassel 1862-1863 (twee delen), i.h.b. Erster Band: Norddeutschland, 47-48.
- ²⁹ Simon Bradley, & Bridget Cherry (ed.), *The Buildings of England: A Celebration: Compiled to mark fifty years of the Pevsner architectural guides*, London 2001, i.h.b. 5. Voor de wat bredere context is zeer leesbaar: Timothy Mowl, *Stylistic Cold Wars: Betjeman versus Pevsner*, London 2000.
- ³⁰ Hans Knippenberg, *De Religieuze Kaart van Nederland: Omvang en geografische spreiding van de godsdienstige gezindten vanaf de Reformatie tot heden*, Assen/Maastricht 1992.
- ³¹ Vgl. Wim Hupperetz, *Het geheugen van een straat: Achthonderd jaar wonen in de Visserstraat te Breda*, Utrecht 2004 en Arnoud-Jan Bijsterveld, 'Noord-Brabantse monumenten', *Brabants Heem*, 50(1998)1, 39-40.
- ³² Johannes van der Wolk, *De Kröllers en hun architecten: H.E.L.J. Krölller-Müller, A.G. Krölller (en) L.J. Falkenburg, P. Behrens, L. Mies van der Rohe, H.P. Berlage, A.J. Kropholler, H. van de Velde*, Otterlo 1992.
- ³³ Voor dit laatste zie: Jaap Ekhart, *Van Groningen tot Oekraïne: Verslag van een speurtocht naar de tien buitenlandse fabrieken van Willem Albert Scholten*, Bedum 1999.
- ³⁴ Roland Günter, 'Glanz und Elend der Inventarisatie', *Deutsche Kunst und Denkmalpflege*, 28(1970), 113.
- ³⁵ Erik Beekink e.a. (red.), *Nederland in verandering: Maatschappelijke ontwikkelingen in kaart gebracht, 1800-2000*, Amsterdam 2003.
- ³⁶ Vgl. G.A. Hoekveld, 'Over de voorspelbaarheid van ruimtelijke patronen: Areale patronen van de Noordwest-Europese stad, 1300-heden', *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, 8(1990)1, 1-23 en de contemporaine studie van W. Voster, *De cultureel-geografische indeling van Nederland: Een beredeneerde hiërarchie van culturele gebieden en centra*, Rotterdam 1967 (met kaarten).
- ³⁷ Boven de 10000 woorden: 1 Amsterdam 65475, 2 Utrecht 39177, 3 Maastricht 34677, 4 's-Gravenhage 27569, 5 Groningen 23906, 6 Haarlem 22454, 7 Deventer 19311, 8 's-Hertogenbosch 18598, 9 Leiden 17067, 10 Zwolle 16832, 11 Leeuwarden 16148, 12 Rotterdam 15981, 13 Nijmegen 15913, 14 Middelburg 14605, 15 Arnhem 14340, 16 Dordrecht 14099, 17 Delft 13675, 18 Kampen 12842, 19 Breda 12210, 20 Zutphen 11215, 21 Bergen op Zoom 11211, 22 Amersfoort 10588, 23 Alkmaar 8868, 24 Roermond 8794, 25 Gouda 8033, 26 Hoom 7844, 27 Enkhuizen 7449 en 28 Zierikzee 7377.
- ³⁸ *Nota Belvedere: Beleidsnota over de relatie cultuurhistorie en ruimtelijke inrichting*, Den Haag 1999 (twee delen).
- ³⁹ H.G. Baas, e.a. (red.), *Ontgonnen Verleden: Inzoomen op de historisch-geografische ontwikkeling van het Nederlandse landschap*, Hoorn 2001.
- ⁴⁰ www.KICH.nl. Van de in *Monumenten in Nederland* gehanteerde kern-data is in KICH momenteel enkel de plaatsbepaling afdoende afgedekt. Voortbouwend op de door de Archeologen gehanteerde *Archeologische Basisregistratie* (Amersfoort 1992) zou een verdere verfijning van de indelingen voor periodisering, stijl, type, materialiteit op zijn plaats zijn. Betekenis en betrokken personen zijn minder goed in classificaties te vatten. Voor de andere gegevens is classificatie bij het operationaliseren van digitale gegevensbestanden een noodzaak. De *Art & Architectural Thesaurus* leent zich hier onvoldoende voor. Zie het nog immer actuele Ronald Stenvert, 'Taal als "tool" bij onderzoek naar beeldmateriaal', *Cahier VGI*, 4(1991), 63-77.
- ⁴¹ Vgl. *Nota Belvedere*, deel 2, 36-37 met Ronald Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland: Drenthe, Zeist/Zwolle* 2001, 119-123, Bank & Mathijse, 2006, 82-95 en L. Lambregts, *Een steen in de vijver: Ontstaan, groei en ontwikkeling van de Maatschappij van Weldadigheid*, Steenwijk 1985 (derde druk 1998).
- ⁴² Jan Kolen, *De biografie van het landschap: Drie essays over landschap, geschiedenis en erfgoed*, Amsterdam 2005.
- ⁴³ Roland Blijdenstijn, *Tastbare Tijd: Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht*, Utrecht 2005. Zie ook: www.provincie-utrecht.nl/chat.
- ⁴⁴ Raad voor Cultuur, *Het tekort van het teveel: Over de rijksverantwoordelijkheid voor cultureel erfgoed*, Den Haag 2005 (twee delen), i.h.b. deel twee, september 2005, 34-47. En in reactie hierop o.a. Ronald Stenvert, 'Naar aanleiding van een advies', *Nieuwsbrief Bouwhistorie*, (2005)38/39, 29-41.
- ⁴⁵ R.C.G.M. Lauwerier & R.M. Lotte (red.), *Archeologiebalans 2002: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, Amersfoort 2002.
- ⁴⁶ Geïnterpreteerde en geclassificeerde informatie liggen echter aan de basis van goed opererende digitale gegevensbestanden. Het zou een uitdaging zijn de vele gegevens in deze twaalf dikke delen op een gestructureerde wijze in een systeem als de KICH onder te brengen.

Monumenten in Nederland en de Rijksdienst. Monumentenbeschrijving nu en straks

Erik Kleijn

Nu het project *Monumenten in Nederland* is afgerond, dient zich onmiddellijk de vraag aan: en wat nu? Hoe zit het met de monumentenbeschrijving als overheidstaak en de wijze waarop deze in de toekomst mogelijk zal worden ingevuld? Dit artikel tracht een perspectief te schetsen, dat een voorschot neemt op het beleid van de RACM op het vlak van onderzoek en kennisverbreiding. Dat beleid is momenteel nog volop in ontwikkeling. Het is gebaseerd op een kennismanagementfilosofie, die bij de RDMZ sinds 1999 werd geïntroduceerd en stapsgewijs werd geïmplementeerd. We gaan met de ROB in de nieuwe RACM een nieuwe fase in, waarbij het kennisbeleid kan profiteren van de opgedane ervaring.

Alvorens nader wordt ingegaan op gedachtevorming over de monumentenbeschrijving van morgen, wordt eerst stilgestaan bij een aantal actuele ontwikkelingen die in dit verband een rol spelen. Voor alle duidelijkheid: met monumentenbeschrijving wordt bedoeld de taak die de rijksoverheid van oudsher heeft om stelselmatig het gebouwde en cultuurlandschappelijke erfgoed van haar grondgebied te inventariseren, documenteren en te duiden. Traditioneel gebeurde de beschikbaarstelling van de beschrijvingsgegevens uitsluitend in de vorm van gedrukte publicaties, de MIN-reeks lijkt dit te bevestigen, maar daarin komt verandering.

Het is hier niet de plaats om nader in te gaan op de geschiedenis van de Nederlandse monumentenbeschrijving sinds de tweede helft van de negentiende eeuw, want daarover is immers meermalen gepubliceerd. In het ons omringende buitenland wordt het beschrijven van monumenten gezien als taak -of tenminste als verantwoordelijkheid- van de overheid. Die verantwoordelijkheid heeft geleid tot een bonte verscheidenheid aan documentatieprojecten en boekenseries, zoals in Frankrijk de *Inventaire Général des Monuments et des Richesses d'Art de la France*, sinds 1877, in het Duitse Westfalen *Die Bau- und Kunstdenkmäler von Westfalen*, sinds 1895. Zwitserland werkt de komende veertig tot vijftig jaar verder aan de in 1932 begonnen reeks *Die Kunstdenkmäler der Schweiz* -er zijn bijna honderd delen in deze reeks verschenen-, en in Engeland bestond van 1924 tot 1975 *An Inventory of the Historical Monuments of England*, maar deze serie werd gestaakt. De redenen: te traag, te duur, de oude delen te gedateerd en het ontbreken van het zicht op de eind-

streep van een totaal landelijke dekking. Precies hetzelfde oordeel, overigens, lezen we terug in de veldevaluatie van de monumentenzorg, samengesteld door Nelissen en De Vocht uit 1992 over de Nederlandse reeks *De Geïllustreerde Beschrijving* (deel 1 dateert van 1912). English Heritage daarentegen heeft de beschrijvingstaak onverstoort voortgezet in de figuur van de *National Monuments Record*, terwijl Londen zijn befaamde *Survey of London* (1984) uitvoert. Sinds februari worden de eerder in druk verschenen delen van deze serie ontsloten via het internet, maar dit terzijde.

Laten we ons nu buigen over de vraag: Wat zijn de belangrijkste actuele ontwikkelingen die van invloed zijn op de monumentbeschrijving straks?

Als eerste ontwikkeling geldt de veranderende aansturing van de uitvoerende rijksdiensten door het departement. We weten uit de media dat de rijksoverheid onder druk van de politiek wordt ingekrompen. De rijksoverheid decentraliseert, trekt zich terug op haar kerntaken en wil doelmatiger en transparanter gaan werken. Het klimaat voor activiteiten die niet rechtstreeks aan de monumentenpraktijk ten goede komen, zoals onderzoek van meer fundamentele aard, comparatief onderzoek bijvoorbeeld, is op dit moment niet gunstig. Managementafspraken tussen de RDMZ en het departement bieden geen ruimte aan het met eigen personeel en middelen uitvoeren van omvangrijke beschrijvingsprojecten, zoals die in het verleden bestonden.

Efficiency en inkrimping liggen tevens ten grondslag aan de nu afgeronde fusie tussen RDMZ en ROB. En het ligt in de lijn der verwachting dat deze samensmelting ook inhoudelijke consequenties zal hebben voor de beschrijvingstaak. Archeologie en cultuurlandschap zullen herkenbare bestanddelen vormen van de monumentenbeschrijving. Evenzo zal de inbedding van objecten en complexen in grotere ruimtelijke samenhangen meer gewicht krijgen.

Voorts is de afgelopen jaren nogal wat centraal beleid ontwikkeld en wetgeving tot stand gekomen, dat effect sorteert op de uitvoering van de taken door rijksdiensten. De Wet Kenbaarheid Publiekrechtelijke Beperkingen is van belang voor de beperkingen die de Monumentenwet oplegt aan de monumenteigenaren en gemeenten. En de Wet Openbaarheid van Bestuur, die de toegankelijkheid van overheidsinformatie

voor de burger moet vergemakkelijken, en dus ook tot beschrijvingen, documentatie, onderzoeksverslagen enzovoorts. Dan zijn er nog de beleidsbepalingen omtrent de Andere Overheid en de Elektronische Bereikbaarheid en ook uitwisselingsstandaarden voor onder andere geo-informatie worden voorgeschreven. Ik noem dit laatste punt, omdat geo-informatiesystemen het instrumentele kader gaan vormen van de toekomstige monumentenbeschrijving.

Binnen zowel de vakwereld als de samenleving is een tweede ontwikkeling waarneembaar die de monumentenbeschrijving raakt, namelijk de veranderende patronen van *informatieconsumptie*. Deze wat abstracte term verwijst naar het gedrag van gebruikers van informatie als respons op de ervaren toevloed van informatie via de media, vakliteratuur en het internet. Naar dit gedragspatroon wordt veel onderzoek verricht en afgelopen week nog bevestigde de directeur van een startende multimedia-uitgeverij het volgende beeld: Er wordt meer tv gekeken dan voorheen, ondanks de concurrentie van internet; er wordt minder tijd besteed aan het lezen van overzichtswerken; de consument verdeelt zijn of haar aandacht over steeds meer onderwerpen; analoge en digitale uitgeefproducten zijn nóg meer visueel gewaardeerd, en: binnen de vakwereld en wetenschap vormt het internet de belangrijkste motor achter wetenschappelijke kennisvorming en informatie-uitwisseling. Zo verschijnen bestandscatalogi vrijwel uitsluitend nog digitaal, ook al vanwege de betere zoekmogelijkheden. Het zijn slechts een paar willekeurige constatering, die echter wel worden meegewogen bij te nemen beleidsmatige beslissingen over de beschrijvingstaak.

Ten derde zet de tendens zich voort van professionalisering en specialisatie binnen de vakwereld van de monumentenzorg en bovendien volgt men een steeds pragmatischer werkwijze. In de architectuurhistorische discipline lijkt zich een paradigmatische accentverschuiving af te tekenen in de richting van het typologisch onderzoek ten koste van een stilistische benadering: Dit onderwerp verdient een afzonderlijke beschouwing. In de context van het monumentenonderzoek en de monumentenbeschrijving zien we een betere balans tussen het exterieur van een object en het interieur en de aangelegde omgeving. Tevens is door de emancipatie van de bouwhistorie een nieuw evenwicht bereikt tussen enerzijds het gebouw als idee en anderzijds het gebouw als technisch artefact. Van oudsher is monumentenbeschrijving een multidisciplinaire aangelegenheid geweest en dit zal zo blijven. Het is opvallend met wat voor een vanzelfsprekendheid jonge professionals van uiteenlopende disciplinaire achtergronden met elkaar samenwerken aan beschrijvingen, kennelijk ongehinderd door idiomatische of andere barrières. Specialistische kennisvorming wordt in toenemende mate georchestreerd binnen op de uitvoeringspraktijk gerichte fora en platforms, zoals het Bouwhistorisch platform en sinds kort een Kleurhistorisch platform. Al langere tijd wordt gesproken over een Groenplatform en een Interieurplatform en ook wordt gedacht aan een platform voor militair erfgoed. Tege-

lijktijd zien we virtuele pendanten ontstaan in de vorm van zogenaamde *communities of practice*. Via dit internetkanaal wisselen deskundigen op een specialistisch probleemgebied kennis uit met elkaar. Bij de RACM wordt proefgedraaid met software voor dit doel.

Professionalisering kenmerkt ook de kennisuitwisseling in internationaal verband. Internationale partnerships met grote monumentenzorginstellingen voorkomen onnodige investeringen in model- en productontwikkeling. De bereidheid om kennis en kennisproducten te delen en te ontwikkelen binnen de non-profitsector van het erfgoed blijkt groot. De samenwerking tussen West- en Oost-Europa begint onder invloed van Europese subsidieprogramma's goed op gang te komen. Voor zover bekend, ontbreekt echter een initiatief tot harmonisatie van monumentbeschrijvingen op Europees niveau.

Ten vierde en laatste is nog de toegenomen populariteit van de vaderlandse en regionale geschiedenis noemen. Deze trend is algemeen maatschappelijk te noemen en wordt door veel publicisten onderkend. De Tilburgse socioloog Hans Mommaas wijdt in het RDMZ-Themaboek *Op Weerstand Gebouwd* uit 2004 een korte reflectie op deze revolutie. De belangstelling voor cultuurhistorie onder de midden- en hogere leeftijdsgroepen van de bevolking heeft geleid tot meer aandacht in politieke en bestuurlijke kringen. De sporen daarvan vinden we terug in verschillende beleidsinitiatieven. Allereerst valt dan te denken aan het interdepartementale project Belvedere, dat in de ruimtelijke ordening als katalysator tussen geschiedenis en ontwerp –of bestuurlijk te weten tussen rijk, provincies en gemeenten?- veel vooruitgang heeft geboekt. Belvedere, ontstaan in 1999, heeft zich intussen genesteld in het Actieprogramma Ruimte en Cultuur van VROM, terwijl de investeringsbudgetten voor stedelijke vernieuwing en voor het landelijk gebied een zogenaamde *cultuurimpuls* kennen. De RACM is bij de uitvoering van al deze projecten en programma's nauw betrokken, onder meer in de rol van kennisleverancier. Het is mede vanuit deze rol dat wordt nagedacht over monumentenbeschrijving in brede zin.

De cultuurhistorische dimensie is ook voor de grote terreinbeheerders en natuurhistorische instellingen een meer pregnante rol gaan spelen. Bezoekers van opengestelde terreinen en landgoederen stellen prijs op variatie en uitleg: natuur afgewisseld met cultuur, actualiteit met historie en tastbare zaken met het verhaal dat hierachter schuilgaat.

Provincies en gemeenten ontwikkelen een toeristenbeleid met een sterke positie voor cultuurhistorie, omdat is gebleken dat hiermee de seizoensfluctuaties kunnen worden genivelleerd. En al langere tijd worden lokaal bouwkundig erfgoed en lokale economie ingepast in het ruimtelijk beleid van veel gemeenten.

Maar ook in hun eigen directe leefomgeving spant de burger zich steeds meer in, samen optrekkend in historische verenigingen, voor het behoud en hergebruik van historische zaken. Om het even of het nu om gebouwen, parken of landschappen gaat. En de inzet is telkens: willen leven in een herkenbare omgeving waarvan ten minste enkele elementen *schijnbaar*

onveranderlijk zijn. Ik zeg schijnbaar, want dat ze zéér veranderlijk zijn weten we van oud-RDMZ-directeur Fons Asselbergs.

Behalve de vier zojuist genoemde actuele ontwikkelingen vallen er ongetwijfeld meer te vermelden, maar de meest pregnante zijn zo wel genoemd. Nu we dit op het netvlies hebben, is het tijd om ons te gaan buigen over de vraag: Wat zijn de consequenties van deze ontwikkelingen voor de invulling van de beschrijvingstaak?

Hoe wordt de beschrijvingstaak binnen de RACM beleefd? Beschrijven wordt binnen de burelen van de rijksdienst opgevat als een vak. Een vak dat nergens anders dan in de context van praktijkgericht monumentenonderzoek wordt geleerd. Het bestaat uit een hybridisch leerproces van literatuurstudie, bronnenonderzoek en –oog in oog staand met het gebouw of het landschap– van observeren, meten, vastleggen in woord en beeld, vergelijken en kwalificeren. Er is een hang naar systematiek, methode en objectiviteit, maar over het geheel genomen zijn deze in het verleden steeds verschillend ingekleurd. De architectuurhistoricus Wim Denslagen heeft desgevraagd verteld dat beschrijvingen nodig zijn in de monumentenzorg, er moet immers worden aangegeven wat de moeite van het behouden waard is. Er is altijd sprake van een selectie en een verklaring van de redenen om te selecteren. Er kunnen diverse historische waarden in het spel zijn. Beschrijven ziet Denslagen als: “de kunst om de ogen te openen voor architectonische waarden, die zonder een beschrijving onuitgesproken blijven”. Hij pleit voor continuering van het beschrijven, met de aantekening dat wij anders schrijven en andere dingen waarderen dan onze voorgangers. De Utrechtse historicus Pieter Geyl zei ooit, dat geschiedschrijving een nooit eindigend project is en daarmee bedoelde hij dat elke generatie zich opnieuw rekenschap geeft van het verleden. Wie dat niet doet, plaatst zichzelf buiten de beschaafde wereld, buiten de wereld die zich rekenschap geeft van haar architectonische verleden. Ik hoop dat u deze gevleugelde opvatting actief wilt helpen uitdragen, vooral in politieke kringen, want zij wordt nog maar zelden gehoord.

Voorts wijst Denslagen erop dat er een rechtstreeks verband bestaat tussen monumentenbeschrijvingen uit het verleden en ons huidige begrip van historische architectuur. Neem nu de ontdekking van de gotiek. Daarin heeft Eugène Viollet-le-Duc een voortrekkersrol gespeeld, zoals Sir Kenneth Clark dat voor de neogotiek heeft gedaan met zijn boek *The Gothic Revival. An Essay in the History of Taste*, verschenen in Londen in 1928. En zoals J.J. Winckelmann de antieke kunst voor het eerst op een nieuwe manier zichtbaar heeft gemaakt met zijn boek uit 1755, getiteld *Gedanken über die Nachahmung*. Dit zijn stappen in de ontwikkeling van het begrip voor historische architectuur. Een hele generatie kunsthistorici is diepgaand beïnvloed door *Die Kunst der Renaissance in Italien* van Jacob Burckhardt uit 1867. Los nog van de grote historici, zoals Franz Kugler en Heinrich Wölfflin, bestaat er een uitgebreide kunstreisliteratuur, een genre dat verwant is aan de GB en andere genoemde series. Deze traditie is op zichzelf

de moeite waard, want hoe keek men in 1800 en hoe in 1950? Wat weten we van de specifieke blik? Bestaat er een beschouwing die specifiek gaat over de geschiedenis van dit genre? De manier waarop wij naar historische architectuur kijken, hoe wij die begrijpen en waarop we letten, is voor een belangrijk deel ingegeven door wat schrijvers als John Ruskin hebben ontdekt. Misschien dat de *Deutsche Kunsthistoriker* van Wilhelm Waetzold enkele belangrijke aanwijzingen kan verschaffen?

Terug nu naar de toekomst van de beschrijving. Vier relevante ontwikkelingen passeren in dit verband de revue, namelijk de aansturing van de rijksdienst door het departement; de veranderende informatieconsumptiepatronen; de voortschrijdende professionalisering en specialisatie van het monumentenvak; en de toenemende populariteit van cultuurhistorie in de samenleving, met een doorwerking naar het politiek, bestuur en het professionele veld. Het is onmogelijk om in dit verband in te gaan op de effecten van alle vier de ontwikkelingen. Daarom kies ik er één uit, die van de veranderende *intake van informatie* door burgers en professionals.

De RACM heeft enige tijd geleden de missie, visie en strategie van de dienst voor de komende jaren geformuleerd. Dit gepubliceerde stuk vormt tevens de basis van het beleid ten aanzien van kennis en kennisproducten, dat thans wordt voorbereid. De opgave luidt om de activiteit van monumentenbeschrijving te herleiden tot effectieve en gewaardeerde kennisproducten. Onder de noemer van kennisproducten vallen statische en dynamische producten ofwel analoge en digitale producten. Dus evengoed de gedrukte beargumenteerde adviesbrief voor een restauratieplan en de technische brochure als het on-line raadpleegbare, digitale kennissysteem. Uit een eerste analyse van de in totaal ruim 75 (!) soorten kennisproducten blijkt, dat een relatief groot aantal aanbodgericht is, en niet vraaggericht. Er is een onbalans geconstateerd tussen kennisproducten bestemd voor de vakwereld ten opzichte van andere in de Missie-Visie-Strategie genoemde doelgroepen, zoals monumenteigenaren en –beheerders, bestuurders en ambtelijke uitvoerders, en het algemene publiek. Er wordt relatief zwaar geïnvesteerd in enkele kennisproducten, die voor een kleine doelgroep zijn bestemd. Maar de huidige effectiviteit daarvan is onvoldoende bekend. Positief is de grote verscheidenheid aan producten en de enorme kennis en ervaring (in conceptueel, methodisch en technisch opzicht) die ook na de reorganisatie binnen de dienst aanwezig zal zijn.

Wat zal een en ander nu voor de monumentenbeschrijving kan gaan betekenen? Een voorzichtige inschatting: Veel meer informatie dan voorheen zal digitaal worden aangeboden, maar gedrukte publicaties blijven bestaan. Dure boekproducties zullen vooral als draagvlakverbreeders commercieel worden aangeboden. Het nieuwe monumentenregister is opgebouwd rond een geografisch informatiemodel. Het vormt de ruggengraat van een systeem voor object-, complex- en landschapsinformatie, dat in de loop der jaren moet worden uitge-

bouwd. Het nieuwe monumenteninformatiesysteem zal deel gaan uitmaken van de Kennisinstructuur Cultuurhistorie, die als Belvedereproject is ontstaan; Digitale informatie zal steeds vaker getraptd worden aangeboden, dat wil zeggen dat de lezer van moment tot moment kan bepalen tot welk niveau hij of zij zich in het onderwerp wil verdiepen; Er zullen meer kennisproducten worden ontwikkeld die een combinatie vormen van verschillende media. TV-documentaires die in coproductie worden gemaakt, worden begeleid door websites, boeken of brochures; boeken met cultuurhistorische onderwerpen kunnen bijvoorbeeld vergezeld gaan van cd's met bronteksten; Meer wetenschappelijke artikelen zullen zowel in gedrukte als in elektronische tijdschriften verschijnen. Een groter deel van de wetenschappelijke en beleidspublicaties zal in een buitenlandse taal verschijnen, met name in het Engels; Kennisproducten die worden ontwikkeld en ingezet ter beïnvloeding, zogezegd als lobbymiddel, zullen zoveel mogelijk in druk verschijnen. Want dat blijkt effectiever; Hergebruik van digitaal vastgelegde informatie wint aan belang. Hiermee wordt steeds vaker al aan het begin van het ontwikkeltraject van kennisproducten rekening gehouden. Een concreet voorbeeld vormt de MIN-reeks, waarvan het basismateriaal digitaal beschikbaar is en geschikt is voor verwerking in nieuw te ontwikkelen kennisproducten.

Al deze wijzigingen hebben vooral betrekking op de verschijningsvorm en het vehikel van de monumentenbeschrijving, maar hoe zit het eigenlijk met de inhoudelijke aspecten? Welnu, op dat vlak zijn geen dramatische verschuivingen te verwachten. Ook in de toekomst zal de monumentbeschrijving de drie-eenheid van idee, materie en functie blijven behandelen:

1. Het idee achter het gebouw (dit betreft het gedachtegoed waaruit het gebouw is ontstaan, opdrachtgeverschap, architectuurscholen; architectuuropleidingen; de traditie, stijl of mode waaraan het zijn vorm heeft ontleend; de expressie die werd beoogd, en de waardering die het kreeg van gebruikers en critici);
2. De materialiteit van het gebouw (dan gaat het om zaken als ambacht en gebruikte bouwtechniek, toegepaste constructies en materialen en hun herkomst, de verankering van de architectuur in de bodem);
3. De functionele ontwikkelingsgeschiedenis van het gebouw (de oorspronkelijke en gewijzigde bestemmingen; bouwkundige en esthetische aanpassingen, gebruikssporen, de maatschappelijke prestatie van het gebouw).

Naast deze drie assen waarlangs fundamentele begripsvorming plaatsvindt zal bij de waardenstelling speciale aandacht uitgaan naar het identificeren, dateren en vastleggen van ontwikkelingsmomenten. En zullen sommige gebouwen als 'lieu de mémoire' worden gewaardeerd: het is dan de tastbare herinnering aan een historische gebeurtenis waarbij primair de plek betekenis verleent aan het gebouw.

Uiteraard ontkomt de monumentenbeschrijving ook in de toekomst niet aan de toets van de *operationele inzetbaarheid* bij restauraties, herbestemming, herontwikkeling en ruimtelijke

planvorming. Het projectbureau Belvedere heeft recentelijk aangegeven de nieuwe dienst graag te willen laten delen in de kennis en ervaring die sinds 1999 met talrijke projecten werd opgedaan. Vanuit deze gewonnen inzichten kan de bruikbaarheid van monumenten- en landschapsbeschrijvingen vooral bij het doorontwikkelen van erfgoed nader worden gepreciseerd. Die prachtkans mogen we niet laten schieten!

Persoonlijk naschrift

Mijn gedachten bij het nadenken over de historische ontwikkelingsgang en betekenis van de monumentenbeschrijving gaan uit naar wijlen Ton Schulte, die ik als mens en collega nog dagelijks zeer mis. Zijn onvoltooide onderzoek naar de geschiedenis van de GB beoogde getuigenis af te leggen van het werk van de opeenvolgende generaties van monumentenbeschrijvers. Hij beschreef hun werk, hun blikveld en hun karakters en trachtte in het licht van de toenmalige omstandigheden hun verdiensten voor de kunst- en architectuurhistorie neer te zetten. Schulte beklemtoonde steeds, dat er een uitgebreide spin-off bestond van artikelen, lezingen, symposia en tentoonstellingen, waarin telkens een facet werd uitgewerkt van wat in het kader van de GB was ontdekt. De GB was de locomotief, die telkens andere wagons voorttrok langs de stations van de kunst- en architectuurgeschiedenis. Laten we hopen dat zijn onderzoeksresultaten alsnog zullen worden gepubliceerd.

Monument, geschiedenis en zorg

Rob Dettingmeijer

Monumenten in Nederland past in de reeks reeds sinds 1940 vervaardigde 'Kunstreisboeken voor Nederland' maar meer nog in de traditie van Dehio en Pevsner. De kunsttopografische reeksen van Georg Dehio, die al in 1912 zijn reeks *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler* voltooide en de reeks van architectuurgidsen voor de counties van Groot-Brittannië, die Nikolaus Pevsner initieerde voor Penguin vanaf 1953, worden ook in de bijdrage van Stenvert, als inspiratie voor het eigen werk genoemd.¹ Ook op andere wijze blijkt vooral het werk van Stenvert wel aanleiding te geven tot een vergelijking met Pevsner. Het is de wil om een standaard te stellen en een bijdrage te leveren aan de omschrijving van de identiteit van een natie.² In deze bijdrage zal de verhouding tussen de ooit gebouwde monumenten en het spreken en schrijven meer dan het handelen centraal staan. Het spreken en schrijven over monumenten en al helemaal het handelen is steeds minder het exclusieve terrein van de architectuurgeschiedenis. Daarna zal ook nog kort aandacht besteed worden aan de veranderingen in perceptie en creatie die monumenten in de meer algemene zin hebben ondergaan.

De nu voltooide reeks geeft net zo duidelijk als de 'eerste Dehio' dat deed en beter dan de reeks van Pevsner een actueel inzicht in de kennis van in potentie beschermwaardige gebouwen. De zeer grote geordende verzameling is daarmee zelf een architectuurhistorisch document dat in de tijd historiografisch alleen maar waardevoller zal worden. Het tweede aspect van 'Dehio' en 'Pevsner' is de mogelijkheid en de praktijk van actualisering. Na het gereedkomen van dit gigantische werk is er een welhaast morele plicht om in de toekomst de actualisering veilig te stellen. Dit blijkt nu al problematisch als we de bijdragen van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg bij de feestelijke presentatie van de laatste twee delen in de reeks en op de studiedag naar aanleiding van dit heuglijke feit serieus nemen. Het verdient mogelijk zelfs aanbeveling om net als bij de Dehio-reeks deze actualisering tot doel van een stichting te maken.³

Bij de auteurs van deze reeks, misschien het duidelijkst bij Stenvert, is er een nauwe verwantschap met Pevsner waarvan wordt opgemerkt dat "the mainstay (...) of his activities as an historian was his appetite for empirical information and the mapping of our knowledge of the visual World".⁴ Er wordt wel gezegd dat Pevsner na Ruskin de Engelsen anders naar

hun architectuur heeft leren kijken. Dat gebeurde naast de reeks reisboeken door de uitgave van de Penguin Dictionary of Architecture en tenslotte door vanuit 'Engeland' in *An Outline of European Architecture* een beknopt overzicht en afgerond verhaal te presenteren dat voor generaties architectuur- en kunsthistorici als eerste kennismaking voor hun verder te ontwikkelen visie bepalend is geweest.⁵ Ondertussen zullen Nederlanders anders naar de architectuur gaan kijken door de reeks maar ook doordat stijlontwikkeling in een zeer beknopt boekje door Stenvert en Blijdenstein is vastgelegd.⁶ Het wachten lijkt nu op een vanuit Nederlands perspectief geschreven beknopte architectuurgeschiedenis. Maar misschien kunnen en willen steeds meer onderzoekers die niet meer los zien van de ons omringende en omringd hebbende architectonische culturen. Misschien is het tijd voor een nieuwe 'Outline of European Architecture' die probeert samenhang te schetsen maar met gebruikmaking van de tot nu toe vooral nationaal en regionaal en in mindere mate toch ook al typologisch gegroepeerde studies. Dat zou verstandiger zijn dan een bewerking van de voornaamste elementen van deze boeken tot een architectuurgeschiedenis van Nederland. Dan zou namelijk de auteurs kunnen overkomen wat Pevsner

Afb. 1 Onbegrijpelijke niet toegankelijke gevels met combinaties van stijlen en perioden in de geschiedenis die voor de restauratie nooit gezamenlijk zichtbaar waren: Hoek Kromme Nieuwegracht, Achter de Dom, Utrecht (juni 2006, foto auteur)

overkwam toen hij zijn *Englishness of English Art*, publiceerde en in korte tijd vrijwel door iedere criticus zeer negatief werd bejegend.⁷ Toch had Pevsner niet veel meer gedaan dan zijn mening, die nauwelijks verborgen in zijn andere en bejubelde werk al besloten lag, expliciet maken. Onmiskenbaar zal het 'Nederlandse van Nederlandse kunst' als een onweerstaanbare uitdaging gezien worden in het licht van de enorme behoefte die kennelijk bestaat aan Nederlandse identiteit. Voorlopig waagt niemand zich daar nog aan en lijkt na het peilpuntenproject nu eerder gekozen voor het eveneens geen aanspraak op volledigheid makende 'plaatsen van herinne-

SIC SEMPER

In 1775 werd de Oranjesociëteit Sic Semper (Moge het altijd zo blijven) hier opgericht en in 1838 geheel verbouwd. In 1890 vond een algehele nieuwbouw plaats naar een ontwerp in 'middeleeuwse stijl' van P.J. Houtzagers. In 1913 werd de sociëteit opgeheven. Daarna heeft het gebouw vele bestemmingen gehad tot het in 1990 tot appartementen werd verbouwd. Bijzonder zijn de tegeltableaus boven de ramen, die sterk doen denken aan het werk van de Engelsman William Morris, die zijn tegels onder andere in Utrecht liet bakken.

Afb.2 a.b. Hoek Kromme Nieuwegracht, Trans, van Soceteitsgebouw tot woningen, detail en uitleg. Utrecht (juni 2006, foto auteur)

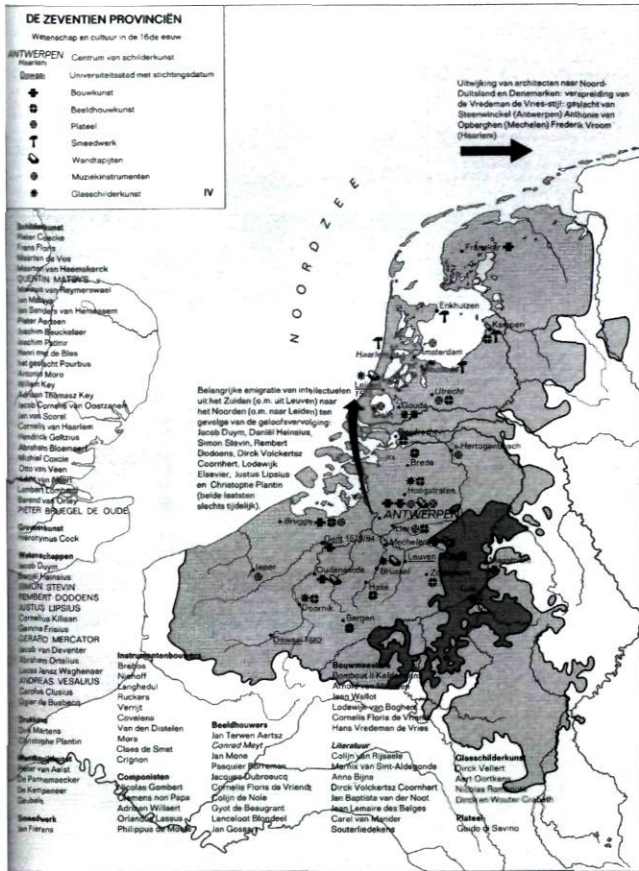

Afb.3 De rij om de hoek van de toegang naar Anne Frankhuis met historiserende fantasielantaarn, Amsterdam (foto auteur, juni 2006)

ring'.⁸ Dat Nederland als cultureel onderscheiden eenheid misschien nauwelijks langer dan een eeuw bestaat maakt dit wel een moeizame opgave. Het is zelfs de vraag of ondanks oranjetrots bij schaatsen, voetbal en 'Dutch Design' de voltooid verleden tijd in de vorige zin niet adequater is.

Het Nederlands architectuurhistorisch onderzoek heeft zeer lang zeer directe banden onderhouden met de nationale monumentenzorg. Het is ironisch om te zien dat juist nu er een selectief overzicht van het gebouwde en nog aanwezige bestand van monumenten is verschenen het recente onderzoek aan de kunsthistorische instituten, bouwkundeafdelingen en het Nederlands Architectuur Instituut zich steeds verder verwijderd van de beschrijving en interpretatie van de concrete objecten. In Groningen en aan de Vrije Universiteit te Amsterdam gebeurde dit als eerste door een fascinatie met grotere schaal, een grotere mate van abstractie en meer nadruk op de theorie. Dit hield nog enigszins verband met een stroming binnen de Rijksdienst en de monumentenzorgafdelingen van de grotere steden om minder restrictief per individueel pand te werken, maar meer nadruk te leggen op het ontwikkelen van een visie op de totale gebouwde omgeving en het beheer daarvan. Ook de ontwerpgerichte analyse van historische gebouwen en steden aan de ontwerpopleidingen zou nog verklaard kunnen worden vanuit deze ontwikkeling

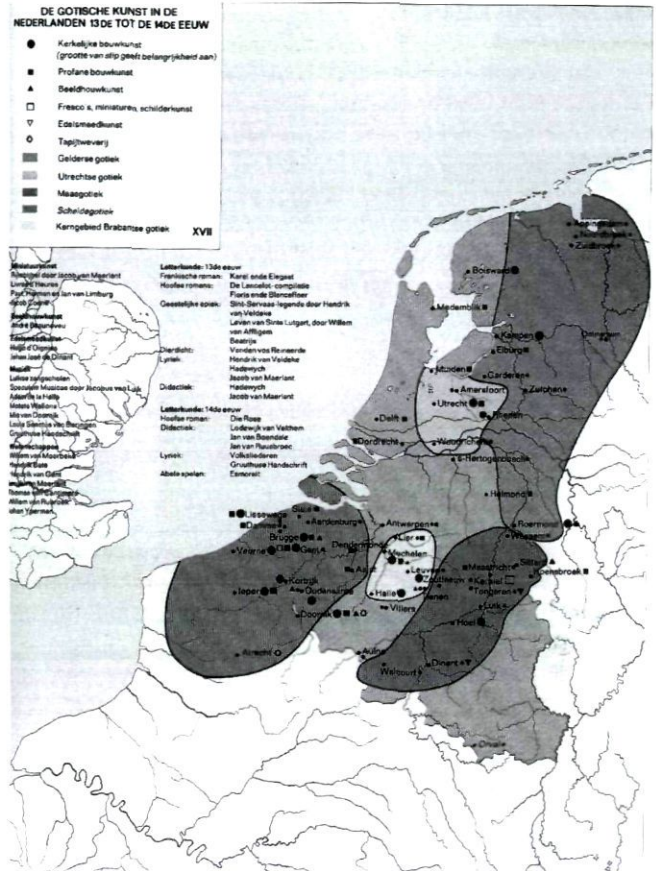

Afh.4 De Nederlanden in de 16e eeuw (herkomst Kleine Winkler Prins, 2, IV)

die steeds meer leidt tot het combineren van welstand en monumentenzorg. Goede architectuur zou immers kwaliteit moeten tonen en onderscheid in het verleden, het heden en de toekomst zou dan niet relevant behoren te zijn. Opvallend daarbij was wel dat bij die analyses vaak de fascinatie voor internationaal bekende monumenten en ensembles minstens zo belangrijk gevonden werd dan een onderzoek naar de eigen traditie. In ieder geval werd afgezien van één samenhangend lineair verhaal met één dominante stijlontwikkeling.⁹

Maar ook de schijnbare vanzelfsprekendheid van de natiestaat als ordenend principe bij architectuurhistorisch onderzoek werd voorzichtig aan de orde gesteld bij de Universiteit Utrecht en de Katholieke Universiteit Leuven. Het onderzoek naar de 17de en 18de eeuw in de Nederlanden wil dan ook de constructie van de tegenstelling land van Rembrandt en land van Rubens niet meer accepteren. Nieuw is dit niet geheel want ook historici hebben meermalen geprobeerd tenminste de geschiedenis van Nederland en België gezamenlijk te behandelen. Heel mooi wordt deze problematiek ook getoond door twee kaarten in de Kleine historische Winkler Prins, die wel al Nederland en België gezamenlijk maar nog vrijwel totaal gescheiden behandelt.¹⁰ Al snel is ook bij het Nederlands Vlaamse project besloten bij vrijwel alle deelonderzoek-

Afh.5 De Nederlandse regio's in de 13de en 14de eeuw (idem XVII)

ken tot afzonderlijke behandeling van de onderwerpen in de Zuidelijke respectievelijk Noordelijke Nederlanden en het wachten is nog op de binnenkort verschijnende synthese in boekvorm.¹¹ Er zijn al nieuwe projecten gestart, die de invloed vanuit de Nederlanden op bijvoorbeeld het noorden en oosten van Europa willen onderzoeken. Deze onderzoeken blijven toch erg vanuit het eigen centrum naar de periferie gedacht. Het proefschrift van Palmaerts (zie de bespreking elders in dit nummer) probeert een stap verder te gaan. Vanuit een schets van het eclecticisme in de gehele Europese maatschappij, de filosofie en de kunsten spijst hij zijn onderzoek toe op een aantal elementen in de Franse architectuurtheorie en geschiedschrijving om uiteindelijk te besluiten met de 'casestudie: het eclecticisme in België en Nederland'.¹² Het is moeilijk om dergelijke ontwikkelingen binnen het vakgebied van de architectuurgeschiedenis nog te koppelen aan nationale verkenningen van het bestand aan gebouwen hoewel ook in *Monumenten in Nederland* gezocht wordt naar een context. Dat geldt dus zelfs binnen een vrij nauwe omschrijving van het vak 'architectuurgeschiedenis'. In de reeks wordt dit aspect ingeleid in een hoofdstuk 'Stijl en verschijningsvorm' en 'materiaal en constructie'.¹³ Dat laatstgenoemde hoofdstuk lijkt echter meer samenhang te vertonen met het naar emancipatie ten opzichte van de architectuurge-

schiedenis strevende bouwhistorie dan met de architectuurgeschiedenis zoals die zich nationaal en internationaal ontwikkelt. Het 'kunsthistorische deel' besteedt verreweg het grootste deel van de inleidingen aan stijlbeschrijvingen die vrijwel synchroon lopen met de twee edities van het boekje *Bouwstijlen in Nederland*.¹⁴ Zo krijgt in het deel Utrecht eclecticisme nog geen plaats in een tussenkopje, wat wel het geval is in het deel Noord-Holland. Toch wordt de term meer als een verzamelbegrip naast de neo-stijlen behandeld dan als een vorm van radicaliteit en moderniteit zoals dat voor Van der Woud en Palmaerts geldt. Vergelijking van wat verstaan wordt als 'verschijningsvorm' tussen het eerste en het 'vooraatste' deel laat zien dat er steeds strikter kwalitatief naar morfologie en functietypen gekeken wordt en het belang van het schetsen van meerdere min of meer autonome ontwikkelingen minder wordt geacht. Zo is er bij Utrecht nog sprake van drie begrippenparen: intentie en verwatering; bovenstroom en onderstroom; traagheid en verpakking. In het deel Noord-Holland wordt intentie en verwatering vrijwel gelijkgesteld aan bovenstroom en onderstroom en wordt traagheid en verpakking zelfs niet meer genoemd. Het is natuurlijk de vraag of de intentie van verandering van verschijningsvormen, die bewust door ontwerpers en opdrachtgevers wordt nagestreefd, wel altijd in de kunstgeschiedenis hoger moet worden aangeslagen en of het spreken van 'verwatering' wel een term is die recht doet aan de gecompliceerde wijze waarop soms en vaak in originele gemuteerde vorm, bewuste veranderingen in het alledaagse bouwen worden overgenomen. De verhouding tussen de onderstroom, misschien is het beter te spreken van de ontwikkelingen op de lange duur, tot de incidenten van de plotselinge vormverandering liggen gecompliceerder. Zeker wanneer constructie, materiaalgebruik en beschikbaarheid en economie in meer algemene zin bij de beschouwing betrokken worden of tenminste worden vermeld, zoals nog wel in de eerste delen gebeurde. Slechts vermelden dat er naast de keurig in de stijlhokjes passende architectuur ruime aandacht aan een 'onderstroom' is besteed omdat 'het gros van de gebouwde omgeving tot die categorie' behoort is te bescheiden. Zelfs al worden van de 'bovenstroom' meer foto's en plattegronden opgenomen dan nog is in de reeks heel veel uniek materiaal verzameld dat de noodzaak onderstreept om een andere multi- zo niet interdisciplinaire beschrijving van de gebouwde omgeving verder te voeren. Misschien zouden daartoe in de toekomst de hoofdstukken geschiedenis, regio en (stijl en) verschijningsvorm door één auteur geschreven moeten worden. Dan zou bij verschijningsvorm ook veel meer het begrip type in een ruimere zin dan functietype behandeld kunnen worden. Bij bouwkunde is daar misschien meer de neiging toe dan bij kunstgeschiedenis.

Belangrijk is dat kunsthistorici en architecten steeds meer in gesprek raken en dat ook in nog wijder kring van andere historische, geografische en sociaal-wetenschappelijke disciplines steeds meer bereidheid blijkt tot samenwerking. Daarbij moet niet gelijk gestreefd worden naar een totaal geïntegreerd verhaal, maar zou eerst gekeken moeten worden welke vragen aan architectuurhistorici gesteld zouden kunnen worden

Afb.6 Toeristen in San Gimignano, Italië, september (foto auteur 2006)

door andere disciplines en andersom.¹⁵ Er zijn twee trends aantoonbaar naast de al geschetste ontwikkelingen: een beweging vanuit de kunstgeschiedenis naar de ontwerpende disciplines toe en een beweging naar de geschiedenis. Minder duidelijk dan wel vrijwel afwezig is een gesprek tussen de toch nog heel erg sterk kwalitatief gerichte kunstgeschiedenis en de toch meer met de kwantitatieve methoden verbonden archeologie. Die uitdaging is met de vorming van de nieuwe Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten duidelijk aanwezig en het is te hopen dat die niet alleen via de intermediair van het moeizame begrip cultuurlandschap zal verlopen.¹⁶

Op dit ogenblik lijkt de scheidslijn tussen de praktijken van Monumentenzorg en de architectuurgeschiedenis vooral te bestaan uit de vrijwel uitsluitende gerichtheid van de monumentenzorg op het overgeleverde en dus nog zichtbare erfgoed en de steeds meer op de onzichtbare verbanden gerichte kunstgeschiedenis. Ieder willekeurig plaatje van welke omgeving maar vooral gerestaureerde omgeving is onderdeel van de geschiedschrijving. De meeste mensen zullen zonder toelichting niet weten wat ze zien laat staan dat ze kunnen bepalen wat van het historisch overgeleverde vaak vrij recent ingrijpend van aanzien, gebruik en soms zelfs constructie is gewijzigd. Het onzichtbare met taal en tekens zichtbaar maken zal dus niet alleen de taak zijn van de tak 'archeologie' van de nieuwe rijksdienst, maar kan ook de verbinding tussen architectuurgeschiedenis en monumentenzorg blijven vormen.

We komen daarmee op twee aspecten die niet los van een 'kunstreisboek' gezien kunnen worden. Ten eerste is daar het begrip 'de blik van de toerist'. Ten tweede maar niet minder belangrijk is de kwestie van de plaats van herinnering die nauw verweven is met het teken van herinnering. Het is onmiskenbaar dat de politiek mede zo niet voornamelijk belangstelling heeft voor Monumentenzorg als het gaat om bevordering van het toerisme. Daarnaast is er in de sociale wetenschappen steeds meer belangstelling gekomen voor het nog steeds groeiende toerisme. Vaak beperkt zich dit tot het omschrijven van het staren in plaats van waarnemen laat staan interpreteren van zijn omgeving door de toerist. Betere

studies hebben ook aandacht voor andere aspecten. Zo is er een enorme informatiedichtheid gegroeid ten opzichte van de periode van het elitetoerisme met slechts de vrijwel uitsluitend talige toelichting van bijvoorbeeld de Baedacker. Nu is in de periode voor en na het bezoek het visuele aspect door foto en video enorm toegenomen. Tijdens het bezoek lijkt dat aspect juist aan waarde in te boeten, omdat de toerist steeds meer wordt toegesproken door deskundige (audio)gidsen. Het lijkt erop dat consumenten van kunst en monumenten steeds minder ontdekken en steeds meer bevestigd moeten worden in wat ze verwachten te zien en hopen verklaard te krijgen over de ander.

Plaatsen van herinnering lijken zo gemaakt te worden, maar wat wordt er nog herinnerd wanneer vrijwel volledig op het gemaakte beeld binnen het gekozen kader wordt vertrouwd? Het is een wezenlijk verschil of het te nemen beeld een uitsnede is van een plek die verweven is met een door een internationaal collectief gedragen herinnering aan bijvoorbeeld een dagboek van Anne Frank of speciaal ter herinnering is vervaardigd, zoals bijvoorbeeld het torenmonument van de architect Dudok op de Afsluitdijk. Beide vormen een illusie van concreetheid en eenduidigheid. In het geval van het Anne Frankhuis is het claustrofobische misschien nog wel temidden van een toeristenstroom te beleven, maar bomen groeien en sterven, steeds meer moet van slijtage gered worden of zelfs

gekopieerd worden en steeds meer accommodatie moet voor de wassende stromen gemaakt worden en steeds fellere producten moeten verkocht worden om de herinnering van wat steeds minder beleefd kan worden levend te houden. Dit voorbeeld kan verder goed aantonen dat er ook een groot verschil is in gebruik en prioriteit van zo'n bezoek tussen een Amerikaans-Joodse, Duitse en Amsterdamse toerist.

Ruimten en monumenten kunnen dus geheel verschillend door verschillende groepen beleefd worden. Een mooier voorbeeld is misschien het verschil aan beleving tijdens bezoek aan een 'Hollands Fort' door een premier die trots is op de Gouden Eeuw of door een Afro-amerikaan die op zoek is naar zijn roots. In dit geval kunnen die zo verschillende wijzen van beleven nog samenkomen en leiden tot de restauratie van een Ghanees historisch monument.¹⁷ Soms is de beleving van ruimten of objecten zo verschillend dat heftige conflicten het gevolg zijn en plaats en vorm van gekozen tekens de tegenstellingen nog verscherpen. Monumenten ter herinnering aan, of juist aanklacht tegen de slavernij of viering van de afschaffing, laten zelfs in de naamgeving al voor dat er vormgegeven is de verschillen in beleving en urgentie tussen verschillende bevolkingsgroepen duidelijk aan de oppervlakte komen. Wat verder weggijken en enige afstand nemen van de Nederlandse discussie in deze kan nog meer aantonen. In Savannah is pas in 2002 een 'Slavery Monument' onthuld na jaren van zeer heftige discussies.¹⁸ De geëmancipeerde en geïntegreerde 'gekleurde bevolking' droeg aanzienlijk bij in de kosten en was trots op het monument en de prominente plaats aan de drukke promenade langs de rivier. Wel werd tot op ieder woord op het monument en over de voorstelling een heftige discussie gevoerd. De voorstelling toont een paradox, omdat er een braaf zwart kerngezin wordt voorgesteld, terwijl de slavenhouder en slavenhandel nu juist de monogame permanente gezinsstructuur zoveel mogelijk tot eigen gewin wenste te verstoren. Een gegeven dat volgens velen tot op de dag van vandaag gevolgen kent.

Afb. 7 Slavery Monument, Riverfront, Savannah Georgia, V.S., 2002 (mei 2006, foto auteur)

Afb. 8 Timmy Gadson & friends, Black Holocaust Memorial, Pricestreet, Savannah Georgia, V.S. (mei 2006, foto auteur)

Nu is het bronzen object ingesleten in het stadsbeeld en alleen toeristen staren er nog naar. Heel anders is het aan de grens van een armenwijk waar ook een monument is opgericht. Dit markeert met geluid en in beeld de grens van de wijk. Het is letterlijk de plek waar de toegang gecontroleerd wordt door jongeren en gebruik van de term 'Holocaust' heeft zelfs tot pogingen tot aanpassing en verbod door de autoriteiten geleid. Maar de reeks van manifestatie en provocatie is doorlopend gewijzigd en wijzigend. Steeds worden nieuwe delen toegevoegd, muziek veranderd, oude delen verwijderd. Er is niet één monument maar een continue stroom van associaties en bijbehorende vormen en klanken.

Het besef van het verschillend beleven van geschiedenis en van ruimten en vormen is een uitdrukking van de verschillende belangen van verschillende groepen. Dat geldt voor monumenten in de engere zin en gecompliceerder maar niet minder sterk voor monumenten van geschiedenis en kunst. Zij die de macht hebben om te behouden of te vernietigen veranderen daarmee elementen om onze herinneringen te verankeren. De discussie daarover en de pogingen om die macht te delen hangt nu nog te vaak af van min of meer toevallig ontstaande actiegroepen of belangenverenigingen. Een aanzet van kennis van het totaal, zoals dat nu in de serie Monumenten in Nederland voor ons ligt, is een eerste voorwaarde voor discussie over behoud en vernieuwing en misschien zelfs tot meer deling van de macht om te behouden of te vernietigen. Dat zou de eerste zorg van de monumentenzorg moeten zijn.

Noten

- ¹ G. Dehio, *Handbuch deutschen Kunstdenkmäler*, Leipzig 1905-'07 tot heden aangevuld en in nieuwe subdelen verschenen; N.Pevsner, *Buildings of England*, London 1953 tot heden.
- ² D. Arnold, *Reading Architectural History*, London, New York 2002, Chapter 'the Illusion of Inclusion: the Guidebook and Historic Architecture', 173 – 198.
- ³ Wissenschaftliche Vereinigung zur Fortführung des kunsttopographischen Werkes von Georg Dehio, e.V. en de Vereinigung der Landesdenkmalpfleger in der Bundesrepublik Deutschland delen de verantwoordelijkheid voor de uitgaven en de actualiseringen.
- ⁴ Arnold, op.cit. n.2, 184.
- ⁵ J. Flemming, H. Honour, N. Pevsner, *The Penguin dictionary of Architecture (and Landscape Architecture)*, London etc., 1966 e.l.; N. Pevsner, *An Outline of European Architecture*, Harmondsworth 1943 e.l.
- ⁶ R.K.M. Blijdenstijn, R. Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland (1040 – 1940)*, Utrecht, Antwerpen 1994; 2e druk Nijmegen 2000.
- ⁷ N. Pevsner, *The Englishness of English Art*, London 1956, met antwoord op deel kritiek: 2nd ed., Harmondsworth 1964.
- ⁸ H.L. Wesseling (hoofdredacteur), *Plaatsen van Herinnering*, 4 delen, Amsterdam, *Nederland in de Oudheid, Middeleeuwen en vroegmoderne tijd; Nederland in de zeventiende en achttiende eeuw; Nederland in de Negentiende eeuw; Nederland in de twintigste eeuw*, 2005-'07.
- ⁹ Het laatste inhoudelijke overzicht van architectuurhistorisch onderzoek in Nederland is al weer tien jaar oud: 1986, 6, thema: Onderzoek architectuurgeschiedenis in Nederland/ Research in Architectural History, gevolgd door opnieuw een themanummer *Archis* 1998, 10. De bibliografie van architectuurhistorische publicaties (2000 – 2005, S.I., 2006) van de Vereniging van Kunsthistorici is met de inleiding van F. Schmidt een aanvulling. Zie voor een perspectief uit Bouwkunde Universiteit Delft: *Oase* 69 (2006) Posities/Positions, gedeelde gebieden in historiografie & ontwerp/ Shared Territories in historiography & Designing.
- ¹⁰ M. Baelde et al, *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden, deel 2, Noord en Zuid in de Nieuwe Tijd (van ca. 1500 tot 1780)*, Amsterdam, Brussel 1977, illustraties IV; IXVII. Zie voor een overzicht van historische kaarten en de continuïteit van het denken over het bijeenhoren van de Nederlanden: J. Roegiers en B. van der Hert (red.), *Eenheid op papier. De Nederlanden in kaart van Keizer Karel tot Willem I, Leuven* 1994. De conclusies van het Vlaams-Nederlandse architectuur historische onderzoek zullen april 2007 gepresenteerd worden.
- ¹¹ Zie voor een compacte samenvatting van de historische wortels en de actualiteit van deze kwestie: J. Delwaide, *De imagined community en wij Vlaanderen, Nederland en Europa*, in K.Koch en P. Scheffer (red.), *Het nut van Nederland. Opstellen over soevereiniteit en identiteit*, Amsterdam 1996, 239 – 271.
- ¹² G.J.P. Palmaerts, *Eclecticisme. Over moderne architectuur in de negentiende eeuw*, Diss. Vrij Universiteit Amsterdam / Rotterdam 2005.
- ¹³ De vergelijking is gebaseerd op de gelijkkluidende hoofdstukken in C. Kolman et al, *Monumenten in Nederland. Utrecht, Zeist, Zwolle* 1997, 21 – 38; R. Stenvert et al, *Monumenten in Nederland. Noord-Holland, Zeist, Zwolle* 2006, 22 – 45.
- ¹⁴ Bijdenstein, Stenvert, op.cit. n. 6.
- ¹⁵ Nancy Stieber gaf als hoofdredacteur van de *Journal of the Society of Architectural Historians (JSAH)* van 2003 tot en met 2006 belangrijke stimulansen. Zie in het bijzonder: *JSAH* 2003, juni en *JSAH* 2005, december over de intersectie tussen architectuurhistorische methoden en andere disciplines en lessen die architectuurhistorici daaruit trekken om in haar laatste nummer, *JSAH* 2006, maart, juist wetenschappers uit de geschiedenis van de wetenschap, de vroege moderne geschiedenis, Europese en Amerikaanse sociale wetenschappen, hedendaagse geschiedenis, landschapsgeschiedenis, culturele landschapsgeschiedenis, geschiedenis van de technologie en visuele studies uit te nodigen om vragen aan architectuurgeschiedenis vanuit de behoefte van hun vak te formuleren.
- ¹⁶ R. Schein, *Cultural Landscape Studies. Reception and the Social Mediation of Meaning*, in *JSAH* 65 (2006) 1, 17-18, met nadere literatuurverwijzing.
- ¹⁷ Veel deelstudies over toerisme en erfgoed met verdere literatuurverwijzing in: Al Sayyad (ed.), *Consuming, Tradition, Manufacturing Heritage. Global Norms and Urban Forms in the Age of Tourism*. Aldershot 2001.
- ¹⁸ D.H. Alderman, *Coastal Heritage as a Contested Landscape: the Politics of remembering slavery in Savannah, Georgia*, in *Proceedings of the 14th Biennial Coastal Zone Conference*, New Orleans, Louisiana, July 17 – 21, 2005, met overzicht over het debat en verdere literatuur over de politiek van behoud en laten verdwijnen van de architectuur van slaven en vrijgelatenen. Zie ook An., *Abigail Jordan Led Effort to Erect Monument to Slaves in Savannah*, www.coe.uga.edu/coenews/2004/Jordan_Monument.htm geraadpleegd oktober 2006 en Controversy over a slavery monument, *blink black information link*, 30 mei 2002, www.blink.org.uk geraadpleegd juli 2006.

Architectuur- en bouwhistorisch onderzoek ten behoeve van monumentenzorg

Gabri van Tussenbroek¹

Op de vraag of Monumentenzorg misschien wordt opgeheven, laat J.J. Voskuil Ruud Meischke² in deel 6 van *Het Bureau* zeggen: "Opheffen misschien niet, maar de ideeën die ze daar tegenwoordig over hebben. Onderzoek doen ze niet meer. Vroeger dachten ze tenminste nog dat je een huis kon terugrestaureren. Dat was natuurlijk onzin, maar je moest er tenminste onderzoek voor doen. Tegenwoordig hoeft dat niet meer. Als er een scheur in een muur zit, dan zet je er een andere muur in. En de filosofie is dat het monument dan bewaard is. Met als resultaat dat er langzamerhand geen monument meer over is".

Inmiddels zijn we twintig jaar verder en is het aantal beschermde monumenten in Nederland groter dan ooit tevoren. Ook bouwhistorisch onderzoek lijkt in de afgelopen twintig jaar een opmars en ontwikkeling te hebben doorgemaakt. Oppervlakkig gezien is er weinig aan de hand en gaat het goed met de monumentenzorg en het onderzoek. Zwartkijkerij is daarom nergens voor nodig.

Maar objectief beschouwd kan men zich afvragen of het onderzoek binnen de monumentenzorg er werkelijk zo goed voorstaat. Er zijn nogal wat argumenten dat dat allerminst het geval is. De traditionele architectuurhistorische benadering

levert een beperkte inbreng bij de oplossing van praktische problemen bij restauraties. En goed bouwhistorisch onderzoek vooraf is helemaal niet zo vanzelfsprekend als soms wel wordt gedacht. Hoewel de Nederlandse bouwhistorie (voor alle duidelijkheid: het gaat hier om wat in Duitsland *Bauforschung* en in Engeland *Building archaeology* wordt genoemd)³ met een methodische inhaalslag bezig is – veelal geïnitieerd vanuit particulier initiatief⁴ – en dit soort onderzoek met wisselende kwaliteit steeds vaker voorafgaand aan restauraties wordt ingezet, loopt Nederland achter bij het buitenland.⁵ Daarbij is de rol van de architectuur- en bouwhistorie aan de technische universiteiten – waar studenten de indruk krijgen dat de Nederlandse architectuurgeschiedenis pas bij Berlage begint – gering. Toegepast monumentenonderzoek vindt in Nederland vooral plaats vanuit de (rijks- en gemeentelijke) monumentenzorg en particulier initiatief. De academische interesse in de geschiedenis van materialen en constructies is gering.⁶ Bouwhistorisch onderzoek heeft nauwelijks een plaats binnen de muren van de Nederlandse universiteiten, ongeacht of dit bij de technische - of de geesteswetenschappen is.⁷

Al met al is deze geringe maatschappelijke inbedding een kwetsbare positie, afhankelijk van economische voorspoed en individuele inzet, terwijl de bouwhistorische onderzoeksmethode in feite niets anders is dan bovengrondse archeologie; een methode die het architectuurhistorisch onderzoek een nieuwe impuls kan geven en waarmee bestaande inzichten op belangrijke punten kunnen worden bijgesteld of herijkt.⁸

Bouwhistorisch onderzoek

Op de KNOB-studiedag van 9 juni jongstleden in Zeist was herhaaldelijk te horen dat de bouwhistoricus zich heeft geëmancipeerd en dat hij in steeds meer gevallen een rol in het bouwproces speelt. Niet alleen het feit dat er steeds meer Nederlandse steden zijn die naast een stadsarcheoloog ook een stadsbouwhistoricus in dienst hebben⁹, maar ook talrijke publicaties illustreren deze ontwikkeling.¹⁰

Helaas gebiedt de eerlijkheid ook te zeggen dat het binnen de bouwhistorie op een aantal punten mis gaat. Het veelal beperkte objectgerichte onderzoek en het monografische karakter daarvan; het eenzijdig gefixeerd zijn op de (late)

Afb. 1. Enkele eenvoudige hulpmiddelen vormen de basisuitrusting voor toegepast gebouwonderzoek (foto auteur).

Middeleeuwen; het niet kunnen onderscheiden van hoofd- en bijzaken; de niet-theoretische en niet-interdisciplinaire aanpak van onderzoeksvragen en een soms hemeltergend onbegrijpelijk jargon vormen allemaal elementen die ervoor zorgen dat de bouwhistorische wereld van buitenaf als een klein, sektarisch clubje van ingewijden wordt gezien. Een onderzoeksprogramma ontbreekt geheel, evenals voldoende wetenschappelijke ondersteuning.¹¹

Dit lijkt misschien harde kritiek van iemand die de bouwhistorie actief een warm hart toedraagt en er zijn brood mee verdient, maar er is nog een lange weg af te leggen voordat bouwhistorisch onderzoek in Nederland algemeen geaccepteerd (en begrepen) zal zijn binnen het veld van architectuurhistorisch onderzoek en monumentenzorg.¹² Dat is vooralsnog verklaarbaar, maar niet terecht.

Een van de belangrijkste oorzaken van de gebrekkige wetenschappelijke basis van het vak bouwhistorie, is dat bouwhistorische onderzoekstechnieken geen deel uitmaken van architectuurhistorische opleidingen. Zolang de traditionele architectuurhistoricus zich niet bewust is van het belang van een materiële en constructieve benadering van een gebouw, zal de kloof tussen theorie en praktijk blijven bestaan, met als grootste verliezer de monumenten.¹³ Door het ongedocumenteerd verloren gaan van ons specifieke bronnenmateriaal, namelijk dat in het gebouw zelf, trekken we uiteindelijk allemaal aan het kortste eind.

Opmeten en documenteren hebben binnen de traditionele opleidingen nauwelijks een plaats. Op technische opleidingen wordt misschien kort uitgelegd hoe men met een distometer (apparaat waarmee men door middel van een laserstraal afstanden kan meten) grofweg een gebouw kan inmeten, en vervolgens krijgt de student wekenlang les in het omgaan met allerlei gecomputeriseerde tekenprogramma's. Tijdens de studie architectuurgeschiedenis wordt hooguit als eis gesteld eens een schetsje te maken van een plattegrond of een gevel. Gedetailleerd opmeten en documenteren is er niet bij, terwijl ook het lezen van tekeningen vaak problemen oplevert. Liever brengt men een bezoek aan een archief.

Hoewel het gedetailleerd opmeten van een gebouw in feite niets anders is dan een les in *goed kijken* en interpreteren (dit geldt ook voor de zéér ervaren onderzoeker),¹⁴ van groot belang voor architect én architectuurhistoricus, ontbreekt in Nederland op een enkele uitzondering na een opleiding hiertoe. Een vreemde zaak, wanneer we bedenken hoe er al sinds het midden van de negentiende eeuw een traditie bestaat in het opmeten van gebouwen en dit ook onderdeel van de opleidingen uitmaakte. In het buitenland waren de grondleggers van de Monumentenzorg (Schinkel, Ruskin, Mérimée, Dehio etc.) zeer vaardige waarnemers en deels ook tekenaars, terwijl in Nederland Victor de Stuers, Pierre Cuypers en vooral Adolph Mulder hebben laten zien hoe groot het belang van onderzoek, opmeting en documentatie was. En zij waren niet de enigen. Via een groot aantal twintigste-eeuwse tekonaars en documentaristen is er een lijn te trekken naar enkele nog steeds actief zijnde bouwhistorici die daadwerkelijk documenteren en opmeten.

Toch is het opmeten en documenteren van oude gebouwen ten behoeve van monumentenzorg allerm minst vanzelfsprekend, zelfs binnen een zichzelf als kenniscentrum presenterende instelling als de RDMZ (RACM). In de laatste jaren is het onderzoek en documenteren bij de RDMZ zelfs afgebouwd. Onderzoekers als Herman Janse, Dik Berends, Jan Jehee en Ab Warffemius; de eerste overleden, de drie anderen met pensioen of VUT, zijn niet opgevolgd. Daarmee zijn we terug bij het citaat aan het begin van dit artikel.

Architectuurhistorische opleidingen

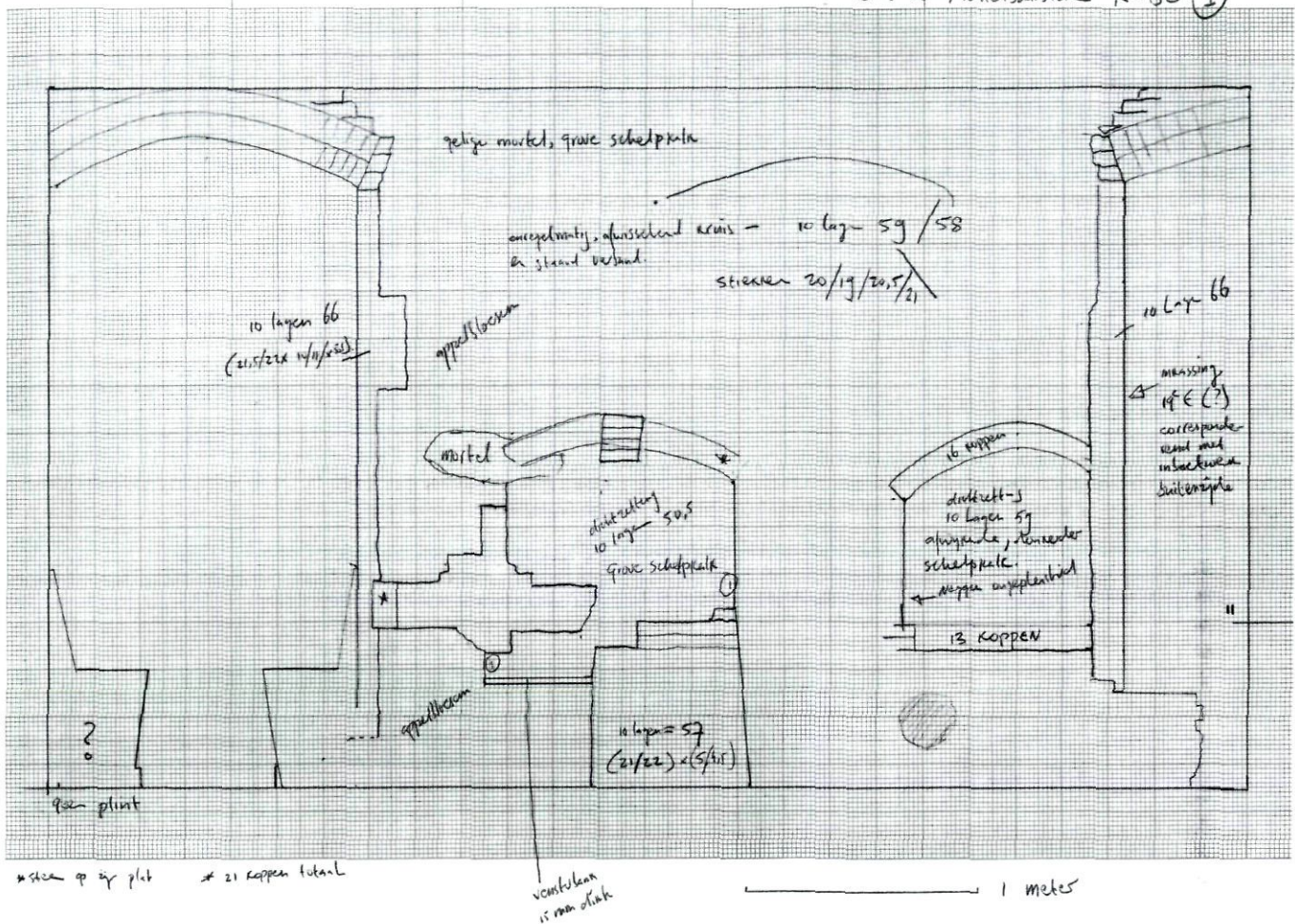
De kwaliteit van onderzoek en monumentenzorg staat of valt met de daartoe bestaande opleidingen. Afgezien van een enkel uitzonderlijk talent, is een gedegen opleiding voor de meesten de enige mogelijkheid om kwaliteit van de monumentenzorg te waarborgen. Deze zal verbeteren wanneer de bestaande opleidingen een meer interdisciplinair gericht karakter krijgen, zoals dat in het buitenland reeds veel langer het geval is.¹⁵

Niet dat het in het buitenland altijd beter is. Maar het feit dat de post-HBO opleiding Bouwhistorie en Restauratie in Utrecht – waarvoor geïnteresseerden uit eigen zak vele duizenden euro's neertellen – en ook de internationaal in hoog aanzien staande post-doctorale opleiding Monumentenzorg aan het Raymond Le Maire-centrum te Leuven op grote belangstelling mogen rekenen, doet al enigszins vermoeden, dat er een behoefte bestaat, die door de reguliere Nederlandse architectuurhistorische opleidingen en de sinds enige jaren in de mode zijnde masteropleidingen 'erfgoedstudies' momenteel niet wordt gedekt.¹⁶

Waarom niet? Omdat monumentenzorg, restauratie en bouwhistorie vakdisciplines zijn, die niet binnen de kaders van een architectuurhistorische opleiding kunnen worden onderwezen? Omdat de doelen van de architectuurhistorie andere zijn dan die van de bouwhistorie? Natuurlijk heeft een opleiding van vier jaren zijn beperkingen. Niet elk facet van de praktijk kan worden geleerd. Het belangrijkste streven van een architectuurhistorische opleiding is een student een goed architectuurhistorisch kader mee te geven en hem op te leiden om zelfstandig, kritisch onderzoek te verrichten en dat moet ook zeker zo blijven. Maar we moeten niet overdrijven. De slechte afstemming van opleiding en praktijk heeft voor een belangrijk deel te maken met de Nederlandse architectuurhistorische traditie, die behalve het uitzetten van nieuwe onderzoeksthema's en -zwaartepunten, weinig doet aan de methodologische vernieuwing van het vak. De aandacht gaat nog steeds uit naar bekende architecten, grote kunstenaars en alomvattende thema's. Daarmee is in theoretisch opzicht in het laatste decennium grote vooruitgang geboekt en er zijn nieuwe themagebieden ontgonnen. Het gebouw als bron lijkt echter slechts bijzaak te zijn. Veel minder aandacht is er voor het ontwikkelen of zelfs toepassen van nieuwe onderzoekstechnieken voor het onderzoek naar gebouwen zelf. Voor architectuurhistorisch onderzoek uitermate nuttige technieken als het opmeten van gebouwen, het onderzoeken, in kaart

13-6-06 Montelbaanstoren K-36 ① B

Afb. 2. In sommige gevallen is het noodzakelijk een opmetingstekening te maken, om uitspraken te doen over de verschijningsvorm van de architectuur in het verleden. Veldwerkschets van de binnenzijde van de Montelbaanstoren te Amsterdam (tekening auteur/ BMA).

brenge en documenteren van materialen en constructies en het verrichten van dendrochronologisch onderzoek¹⁷ worden in de Nederlandse academische praktijk vrijwel niet toegepast.¹⁸ Studenten komen nauwelijks met deze technieken in aanraking en zullen dus later in hun beroepspraktijk meestal niet op het idee komen daar verandering in te brengen, omdat ze er hooguit ooit eens een gastcollege over hebben bijgewoond. 'Maar wij zijn in andere vraagstellingen geïnteresseerd', zou men hier tegenin kunnen brengen; 'Onze onderzoeksgebieden liggen op een ander terrein,' of 'in niet alle gevallen zijn deze technieken zinvol.'

Omgekeerd geldt binnen de dagelijkse praktijk van de monumentenzorg een andere visie. Daar is concrete informatie over gebouwen nodig. Wat is de waarde van papieren kennis, als er vragen beantwoord moeten worden met betrekking tot de ouderdom en waarde van monumenten of onderdelen daarvan? Een onderzoek naar de ideeën van een bepaalde architect kan informatie opleveren over de plaats van een gebouw

binnen het oeuvre van een architect, maar dat is niet doorslaggevend bij de beoordeling van bouwplannen of het opstellen van een restauratieplan.

Ondanks de vele miljoenen die beschikbaar worden gesteld, zijn Nederlandse monumenten aan sterke erosie onderhevig, waarmee het gebouw als bron langzaam maar zeker verdwijnt. Op de bouw worden de beslissingen genomen over de omgang met dit historische bronnenmateriaal en niet in het archief of de bibliotheek. Monumentenadviseurs, planbeoordelaars en beleidsmakers hebben behoefte aan instrumenten en aan concrete informatie. En het is de taak van de architectuur- of bouwhistoricus die in de monumentenzorg actief is deze informatie te leveren.

Bouwhistorie in dienst van architectuurhistorie?

Daarmee komen we bij de vraag wie nu uiteindelijk verantwoordelijk is voor de ontwikkeling en het gebruik van metho-

dologie ten behoeve van onderzoek naar monumenten. Dit kan moeilijk van gemeentelijke monumentenorganisaties, instellingen of particuliere bureaus worden verlangd. Veel eerder zou een vernieuwende benadering van de universiteiten verwacht kunnen worden.

De praktijk ziet er echter anders uit. Het peuteren aan historische gebouwen lijkt al tientallen jaren te zijn voorbehouden aan enkele bouwhistorici en vakidioten in dienst of in opdracht van monumentenzorg. Dat deze onderzoekstechniek ook voor de architectuurhistorie een belangrijke meerwaarde oplevert, is vanuit de academische hoek tot nog toe veel te weinig onderkend. Het is de exploitatie en incorporatie van een nieuwe bron, het gebouw als document zelf dat de meerwaarde bij architectuurhistorisch onderzoek kan opleveren.

De verhouding in cijfers

Het is hier niet de plaats om aan te tonen dat de bouwhistorie in het buitenland al tientallen jaren een plaats aan de universiteiten heeft.¹⁹ We hebben het hier over de Nederlandse situatie. Nemen we een dwarsdoorsnede van de afgelopen tien jaar *Bulletin KNOB*, en kijken we in hoeverre de bouwhistorie een weg heeft gevonden in het meest toonaangevende

Afb. 3. Voor het totaalbeeld noodzakelijke samenwerking tussen bouwen en architectuurhistorie, leert dat de kennis van de historische bebouwing sterk toeneemt (tekening Dik de Roon/ BMA).

Nederlandse wetenschappelijke tijdschrift op het gebied van monumentenzorg en onderzoek: na het eerste themanummer bouwhistorie (1995-5) is er in de afgelopen tien jaar een aanzienlijk aantal bouwhistorische artikelen verschenen. Een inventarisatie wijst echter uit, dat van de 123 verschenen artikelen, 90 een architectuurhistorisch karakter hadden en slechts 23 een bouwhistorisch karakter. Tien waren een combinatie daarvan. Het gehanteerde criterium was, dat voor een bouwhistorisch artikel in ieder geval een deel van een gebouw moest zijn opgemeten of gedocumenteerd, of dat er structureel aandacht voor materiaalgebruik moest zijn.²⁰ Voor architectuurhistorische artikelen gold dat er sprake was van typologisch, stedenbouwkundig, bouworganisatorisch of ander onderzoek.

Bij deze cijfers valt verder op, dat van de 23 bouwhistorische bijdragen, elf zijn voortgekomen vanuit particuliere onderzoeksbureaus en elf vanuit rijks- of gemeentelijke monumentenzorg-organisaties. Slechts één auteur is als bijzonder hoogleraar verbonden aan een universiteit.

Van de 90 architectuurhistorische bijdragen zijn daarentegen veruit de meeste binnen de muren van de academie ontstaan, hetzij door docenten en hoogleraren, of door onderzoekers die binnen een academisch programma aan hun proefschrift werkten of een doctoraalscriptie bewerkten (57). Het aandeel vanuit monumentenzorg (RDMZ/ gemeenten) is relatief gering (19), evenals dat van particuliere bureaus (6) en overigen (8).

Aan de hand van bovenstaande cijfers kan natuurlijk niet worden geconcludeerd, dat bouwhistorisch onderzoek helemaal geen plaats heeft binnen onze officiële onderzoeksinstellingen. Het interieuronderzoek aan de universiteit van Leiden en de activiteiten van de SRAL in Maastricht zijn daarvan bekende voorbeelden, al kan hier ook de vraag worden gesteld in hoeverre het Leidse interieuronderzoek echt bouwhistorisch onderzoek is of archiefwerk en of de SRAL niet vooral bezig is met instandhoudingstechniek. In de Nederlandse onderzoekspraktijk vormt bouwhistorisch onderzoek wel degelijk een minderheid. Dat zou kunnen betekenen dat het slechts in een fractie van het aantal onderzoeken naar oude gebouwen zinvol zou zijn om bouwhistorisch onderzoek te verrichten en dat de traditionele methodes effectiever zijn en meer nieuwe gegevens boven water brengen. Maar waarom is er dan zo'n enorm verschil met het buitenland te constateren? En waarom wordt het in de praktijk van de monumentenzorg door planbeoordelaars en critici zo zinvol gevonden wanneer er bouwhistorisch onderzoek wordt verricht?²¹ In de geïnventariseerde jaargangen is slechts één nummer te vinden, dat specifieke aandacht besteedt aan de mogelijkheden van natuurwetenschappelijk onderzoek ten behoeve van de architectuurgeschiedenis.²² Dit is voor de Nederlandse architectuur- en bouwhistorie een wel erg magere oogst.²³

Wie het gebouw bij zijn onderzoek buiten beschouwing laat, kan hierdoor de grootste fouten begaan. Het meest navrant kwam dit tot uitdrukking in de tenenkrommende discussie over de plaats van de zaal van de Heren XVII in het Oost-

Indisch Huis te Amsterdam. De ongetwijfeld goedbedoelde vraag naar de oorspronkelijke plaats van Mattie en Van Soestbergen (*Bulletin* 2001-3) leidde tot de conclusie dat de 'zaal achter beneden' op de verkeerde plaats was gereconstrueerd en dat de eigenlijke zaal op de verdieping voor was gesitueerd. "In zijn algemeenheid verdient het aanbeveling het onderzoek voorafgaand de reconstructie van belangrijke cultuurhistorische gebouwen serieus en grondig aan te pakken," besluiten de auteurs.

'Alles goed en wel,' zeiden Meischke en Zantkuijl in hun repliek (*Bulletin* 2001-6), waar gelukkig een plattegrond en een doorsnede werden getoond – maar zij verwezen naar hun artikel over dezelfde kwestie in het *Bulletin* van 1958, waarin zij onder andere met het argument dat de hoogte van de zaal later was gewijzigd, wel degelijk tot de conclusie waren gekomen dat de omstreden zaal aan de achterzijde van het hoofdgebouw op de begane grond was gelegen. Die conclusie onderschreven beiden 43 jaar later nog steeds.

Mattie reageerde aansluitend en er dreigde een patstelling te ontstaan over de interpretatie van twee prenten uit 1663 en 1771, met betrekking tot de situatie in het gebouw zoals die veel eerder moet zijn geweest. Gelukkig werd het verlossende woord snel uitgesproken door Jan Jehee. Jehee liet – gebaseerd op bouwhistorische waarnemingen aan het gebouw – de muren en balken spreken en situeerde de zaal op nog een andere plaats, namelijk op de begane grond aan de voorzijde. De argumenten waren overtuigend, geen van de betrokkenen heeft daarna nog behoefte gehad te reageren.

Besluit

Met het bovenstaande is vanzelfsprekend niet gezegd dat in de bouwhistorie alle antwoorden schuilen en ik wil allerminst het belang van architectuurhistorisch onderzoek bagatelliseren. Een polarisatie binnen het vakgebied, zoals de vraag of architectuurhistorici niet te veel in een ivoren toren zitten, of dat bouwhistorici alleen maar in bouwsporen geïnteresseerd zijn, is volstrekt onzinnig en contraproductief. Zowel de bouwhistorie als de architectuurhistorie, hebben hetzelfde doel, namelijk het vergroten van kennis van onze gebouwde omgeving. Bouwhistorisch onderzoek is slechts een andere manier om dit doel te bereiken; kennis die via architectuurhistorisch onderzoek niet kan worden verkregen. Interdisciplinaire samenwerking van architectuur- en bouwhistorici is van groot belang.

Het niet overstijgen van een objectgerichte benadering van de Nederlandse bouwhistorie, die vaak als een verwijt wordt geventileerd, is veelal uit de praktijk voortgekomen en daarom noodgedwongen. Daarbij wordt een meer theoretische benadering vanuit de universiteiten soms node gemist, waardoor bouwhistorisch onderzoek zou kunnen bijdragen aan de opbouw van een wetenschappelijk apparaat voor de bestudering van cultuurhistorisch waardevolle objecten. Bouwhistorisch onderzoek wordt tegenwoordig vaak niet 'waargenomen', verdwijnt in obscure rapporten en de methodische implicaties en ontdekkingen dringen niet door tot een bredere

groep van academische wetenschappers, voor wie deze gegevens eigenlijk van belang zouden kunnen zijn.

Daar men door betere kennis van een gebouw beter in staat is te weten hoe een restauratie moet worden aangepakt, zal men deze effectiever kunnen aangaan en gaat er minder bouwsubstantie (= bronnenmateriaal) verloren. In vakgebieden als monumentenzorg en wetenschappelijk onderzoek, zou een samenwerking tussen de disciplines dus de hoogste prioriteit moeten hebben. Betere coördinatie van het onderzoek, het opstellen van een onderzoeksagenda, het bepalen van lacunes in de kennis en een programmatische afstemming met de heersende zwaartepunten van het huidige architectuurhistorische onderzoek, zullen zonder twijfel tot meer kennis leiden. Tegenwoordig leidt veel bouwhistorisch onderzoek alleen maar tot meer gegevens en dat is iets wezenlijks anders. Belangrijkste voorwaarde om hier verandering in te brengen, is dat studenten in de toekomst beter worden toegerust om hun vergaarde kennis ook daadwerkelijk in de praktijk te kunnen toepassen.

Noten

- ¹ De tekst van deze bijdrage is gebaseerd op een lezing, voorbereid voor de architectuurhistorische landdag op 12 mei 2006 aan de Rijksuniversiteit Groningen, die op het laatste moment werd afgezegd. Hierin stond de vraag centraal: "Hoe verhoudt anno 2006 de academische, universitaire beoefening van de architectuurgeschiedenis zich tot 'het veld'; in dit geval, de monumentenzorg?" Op verzoek van de redactie van het *Bulletin KNOB* is de lezing bewerkt tot onderstaand artikel.
- ² In de roman – spelend in 1987 – opgevoerd als Ruurd 't Mannetje. J.J. Voskuil, *Afgang. Het Bureau* 6, Amsterdam 2000 (2de druk), 660-661.
- ³ Hoewel in Nederland veel oppervlakkig gebouwonderzoek het predikaat bouwhistorisch onderzoek draagt, gaat het in feite om iets anders. In België wordt onder bouwhistorisch onderzoek ook archiefonderzoek verstaan, wat echter niet hetzelfde is.
- ⁴ Als voorbeeld noem ik hier het door de Stichting Bouwhistorie Nederland geïnitieerde en door de RDMZ ondersteunde, maar door particulieren gerealiseerde methodische handboek R. Stenvert, G. van Tussenbroek (red.), *Bouwhistorie. Opmeten en onderzoeken van oude gebouwen*. Ter perse. Zie ook G. van Tussenbroek (red.), *Bouwhistorie in Nederland. Kennis en bescherming van gebouwen*. Utrecht 2000, Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ) te Zeist, VROM/ Rijksgebouwendienst (Rgd) te Den Haag, de Stichting Bouwhistorie Nederland (SBN) te Utrecht en de Stichting Historisch Boerderij Onderzoek (SHBO) te Arnhem, *Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek* (Den Haag 2000).
- ⁵ R. Chitam, *Measured Drawings for Architects*, London 1980; J. Cramer, *Bauforschung und Denkmalpflege*, Stuttgart 1987; G. Knopp, N. Nußbaum & U. Jacobs, *Bauforschung: Dokumentation und Auswertung. Arbeitsheft der rheinischen Denkmalpflege* 43 I, Köln 1992; G. Wangerin, *Bauaufnahme. Grundlagen. Methoden. Darstellung*, Wiesbaden 1992; J. Cramer, *Handbuch der Bauaufnahme: Aufmaß und Befund*, Stuttgart 1993; G. U. Großmann, *Ein-*

führung in die historische Bauforschung. Darmstadt 1993; P. Swallow, D. Watt & R. Ashton, *Measurement and Recording of Historic Buildings*, London 1993; J. Wood (ed.), *Buildings Archaeology: Applications in practice*, Oxford 1994; G. Eckstein, *Empfehlungen für Baudokumentationen: Bauaufnahme – Bauuntersuchung*, Stuttgart 1999; R. K. Morriss, *The Archaeology of Buildings*, Stroud 2000; U. Klein, *Bauaufnahme und Dokumentation*, Stuttgart etc. 2001; Ulrich Weferling, Katja Heine, Ulrike Wulf (Hrsg.), *Messen, Modellieren, Darstellen. Von Handaufmaß bis High Tech: Aufnahmeverfahren in der historischen Bauforschung*. Mainz 2001; K. De Jonge en K. van Balen (ed.), *Preparatory Architectural Investigation in the Restoration of Historical Buildings: Papers of the international updating course held at the Raymond Lemaire International Centre for Conservation, Leuven, May 25-June 1, 1996, published to mark the 20th anniversary of its creation*, Leuven 2002; M. Schuller, *Building Archaeology*. ICOMOS (International Council On Monuments and Sites VII), München 2002 en A. Wiedemann, *Handbuch Bauwerksvermessung: Geodäsie – Photogrammetrie – Laserscanning*, Basel etc. 2004.

⁶ Enkele uitzonderingen daargelaten.

⁷ Slechts in Leiden is sinds 2000 een bijzondere leerstoel Bouwhistorie.

⁸ Om nog maar te zwijgen van de implementatie van het Verdrag van Valetta voor bovengronds-geïnteresseerden.

⁹ Niet langer alleen maar 's-Hertogenbosch en Utrecht, maar ook Amsterdam, Amersfoort, Delft, Groningen, Leiden en Zutphen.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld *Monumenten en Bouwhistorie. Jaarboek Monumentenzorg 1996*. Zwolle etc. 1996; G. Bakker & T. Hoekstra (red.), *Het stenen geheugen: 25 jaar archeologie en bouwhistorie in Utrecht* (Utrecht 1997); A. Carmiggelt e.a. (ed.), *Rotterdam papers 10: A contribution to medieval and post-medieval archaeology and history of building*, Rotterdam, 1999; Hans Willems e.a. (red.), *De onderste steen boven: 25 jaar bouwhistorie in 's-Hertogenbosch*. Utrecht 2000 en H. Peterse (red.), *Verborgten verleden. Bouwhistorie in Nijmegen*. Utrecht 2004.

¹¹ Vgl. R. Stenvert, 'Naar aanleiding van een advies', in: *Nieuwsbrief Stichting Bouwhistorie Nederland* 38/39 (2005) 29-40, m.n. p. 40.

¹² Dit geldt ook voor architecten en anderen die binnen de monumentenzorg actief zijn.

¹³ Natuurlijk zijn er uitzonderingen op dit gebied. Zie bijvoorbeeld Thomas Coomans, "'Brabantse gotiek" of "Gotiek in Brabant"? Ontstaan van een architectuurschool, status quaestionis en onderzoeksperspectieven', in: *Bijdragen tot de geschiedenis* 86 (2003) 3-4, 241-271.

¹⁴ D.J. de Vries, 'Kijken, meten en tekenen. Het belang van bouwhistorisch onderzoek voor de monumentenzorg.' In: *In dienst van het erfgoed. Jaarboek Monumentenzorg 1997*, Zwolle etc. 1997, 287-307.

¹⁵ A. Hubel (Hrsg.), *Ausbildung und Lehre in der Denkmalpflege. Ein Handbuch*, Petersberg 2001.

¹⁶ Zo valt op dat in de publicatie van Hubel uit 2001 (zie vorige noot), onder het kopje 'Aufbaustudiengänge und Ausbildungsmöglichkeiten für Denkmalpfleger im benachbarten Ausland' Nederland geheel ontbreekt, Hubel 2001, 153-186.

¹⁷ Een van de actuele problemen binnen de Nederlandse dendrochronologie is het ontwikkelen van curves voor het dateren van naald-

hout. Dergelijke curves worden echter niet door universitaire instellingen opgebouwd, maar door de stichting Ring en enkele commerciële bureaus, die voor de datering van een monster in de regel het drievoudige rekenen van wat aan buitenlandse instellingen het geval is. Het gevolg is dat dendrochronologisch onderzoek in de Nederlandse monumentenzorg het imago heeft van duur en ingewikkeld te zijn en daardoor weinig in de praktijk wordt toegepast. Lopend onderzoek van Bureau Monumenten & Archeologie Amsterdam door ondergetekende, in samenwerking met het Deutsches Archäologisches Institut te Berlijn laat zien dat er nauwelijks methodische problemen bestaan met betrekking tot de datering van naaldhout en dat de kostprijs slechts een fractie bedraagt van de meeste Nederlandse aanbieders.

¹⁸ Laat staan dat nieuwe ontwikkelingen op het gebied van C14-datering, thermoluminescentie en computertekeningen worden toegepast.

¹⁹ Ik verwijs hier slechts naar de activiteiten van de Koldewey-Gesellschaft.

²⁰ Niet alle bijdragen zijn meegeteld, vanwege het soms afwijkende karakter. Het gaat hierbij om themanummers e.d.

²¹ Vgl. P. Drijver, 'Het vergeten vakmanschap van de traditionalisten'. In: *Jaarboek Cuypersgenootschap 2002/2003*. 46-50.

²² D.J. de Vries, 'Vergelijkend natuurwetenschappelijk dateringsonderzoek', *Bulletin KNOB* 99 (2000) 3, 74-84.

²³ Vgl. de vele bijdragen in de recent verschenen congresbundel Malcolm Dunkeld et al. (ed.), *Proceedings of The Second International Congress on Construction History*, III dln, Cambridge 2006.

Monumenten in Nederland en de historische geografie

Hans Renes

De reeks Monumenten in Nederland (MIN) biedt een prachtig overzicht van de monumentale bebouwing in Nederland. In de studeerkamer, maar nog niet in het terrein, vervangt de reeks het aloude Kunstreisboek. In de laatste editie van het Kunstreisboek werd al meer dan in eerdere edities aandacht besteed aan de structuur van dorpen en steden en daarmee aan de context van monumenten en deze lijn wordt in de MIN-reeks voortgezet. Toch blijft op dit punt nog wel het een en ander te wensen. Deze bijdrage kijkt vanuit een historisch-geografische achtergrond naar de nieuwe boekenreeks en, meer in het algemeen, naar monumenten en monumentenbeleid in Nederland.¹

De erfgoedsector is vanouds verdeeld in verschillende vakgebieden, die elk een deel van de historische omgeving beheren, met eigen methoden, eigen procedures en een eigen infrastructuur. De archeologen houden zich bezig met het, grotendeels onzichtbare, bodemarchief, maar ook met zichtbare objecten waarover weinig schriftelijke bronnen bestaan. Ze beschikken voor bescherming over de Monumentenwet en voor belangenbehartiging hadden ze sinds 1947 de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Architectuur- en bouwhistorici kijken naar gebouwen en kunnen eveneens terugvallen op de Monumentenwet. Ook zij beschikten sinds 1947 over een eigen instituut, de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Historisch-geografen hebben vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw de belangen behartigd van de historische objecten in het landschap die archeologen, bouw- en architectuurhistorici en hun instituten lieten liggen: nederzettingvormen, verkavelingspatronen, wegen, dijken, heggen, houtwallen etc. Kenmerkend voor de historische geografie is daarbij de ruimtelijke invalshoek: objecten worden niet op zichzelf bekeken, maar geplaatst in hun omgeving. Historisch-geografen hebben altijd met enige jaloezie naar de andere genoemde vakgebieden gekeken, vooral naar de monumentensector. Die heeft namelijk alles waar de historische geografie al decennia lang voor vecht: een grote groep zeer deskundige en gemotiveerde mensen met een eigen kennisinstituut, posities op een groot aantal universiteiten, een sterke juridische basis in de Monumentenwet en een groot maatschappelijk draagvlak. Wat dat laatste betreft: bij onderzoek blijkt steeds weer dat historische bebouwing veel interesse en zelfs emotie oproept. Bij landschapselementen is dat minder, de archeologen met hun grotendeels onzicht-

bare bodemarchief hebben het wat dat betreft nog moeilijker.

In de toekomst zal de scheiding tussen de genoemde vakgebieden voor een deel verdwijnen. Er is behoefte aan een meer geïntegreerde aanpak, wat bijvoorbeeld blijkt uit de inrichting van geïntegreerde Masterstudies op het terrein van erfgoed aan verschillende Nederlandse universiteiten. Een nauwere samenwerking tussen de verschillende vakgebieden is ook het inhoudelijke doel van de recente samenvoeging van de beide erfgoedinstellingen tot de nieuwe Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM). Het cultuurlandschap staat in de naam van het nieuwe instituut in het midden. Ook in het werk van de RACM kan het cultuurlandschap wel eens een verbindende schakel gaan vormen tussen de archeologen, bouwhistorici en architectuurhistorici.

De reeks *Monumenten in Nederland*, nog geïnitieerd vanuit de oude Rijksdienst voor de Monumentenzorg, is een mijlpaal in het toegankelijk maken van het bouwkundige erfgoed in Nederland. De auteurs en redacteuren verdienen alle lof voor de wijze waarop zij hun opdracht hebben uitgevoerd. Hoewel de nadruk ligt op gebouwen, geeft de reeks aanzetten voor een geïntegreerde aanpak van het erfgoed, vooral omdat plaats is ingeruimd voor streekbeschrijvingen en voor andere informatie die de beschreven objecten in hun omgeving plaatst. Voor historisch-geografen zal de reeks voor lange tijd de basis vormen voor inzicht in de historische bebouwing, al zullen velen bij excursies en veldwerk nog de voorkeur geven aan het handzame formaat van het Kunstreisboek. Het zou mooi zijn als *Monumenten in Nederland* nog eens de basis gaat vormen voor de voltooiing van de serie provinciale Kunstreisboeken, die helaas na vier delen is gestopt.

Met alle lof voor *Monumenten in Nederland*, wil schrijver dezes in onderstaande bijdrage enkele kanttekeningen uitwerken, niet om de reeks te bekritisieren, maar om aanzetten te geven voor mogelijke toekomstige, integrale beschrijvingen van erfgoed. Daartoe begint dit artikel met een aantal opmerkingen over de selectie van de beschreven objecten en over de selectie van erfgoed in het algemeen. In het tweede deel wordt ingegaan op de beschermingsmogelijkheden van gebouwd en landschappelijk erfgoed. In het afsluitende derde deel wordt ingegaan op de geografie van het bouwkundig erfgoed.

Opmerkingen bij de selectie van objecten

Monumenten in Nederland geeft een overzicht van wat een geïnteresseerde bewoner of bezoeker minimaal van gebouwen wil weten. Volledig is het uiteraard niet en dat kan ook niet. Iedere beschrijving maakt een selectie, al wordt die zelden zo mooi verantwoord als de Engelse dichter John Betjeman deed in zijn Gids van Engelse kerken: criterium voor opname was dat de kerk "tenminste één object bevat dat om esthetische redenen een fietstocht van 20 kilometer tegen de wind in waard is".²

Voor opname in *Monumenten in Nederland* was het criterium, dat een object 'op de plek zelf bijdraagt aan het verhaal'. Dit criterium geeft aan dat de schrijvers een goed oog hadden voor het verband tussen het object en zijn omgeving. Tegelijk roept het een reeks van vragen op, zoals: 'welk verhaal', 'wiens verhaal' en 'welke verhalen staan er niet in'? Monumenten vertellen een verhaal over onze geschiedenis, maar het is wel een verhaal, dat aan verschillende delen van de samenleving in verschillende mate aandacht geeft. Voor een deel komt dat scheve beeld voort uit de overgeleverde historische bebouwing zelf: er zijn bijvoorbeeld veel meer stenen dan houten gebouwen bewaard gebleven en veel meer resten van de elite dan van de minder welvarende klassen. De monumentenzorg heeft dit beeld nog verder vertekend. De nadruk op kunsthistorische en esthetische, tegenover de verwaarlozing van sociaal-historische, criteria speelt opnieuw de bouwwerken van de elite in de kaart. Zo zijn vrijwel alle kastelen en een belangrijk deel van de buitenplaatsen beschermd, maar slechts zeer weinig woningen van het personeel van die landhuizen. Ook staan er op de monumentenlijsten meer boerderijen van rijke boeren dan van keuters en meer fabrieken dan arbeiderswoningen. Bovendien krijgt het 'officiële' geschiedverhaal meer aandacht dan de eigen geschiedverhalen van etnische, religieuze en andere minderheden.

Bij het doorkijken van de prachtige reeks *Monumenten in Nederland*, met haar uitstraling van objectiviteit en wetenschappelijkheid, dreigen we al te snel vergeten dat monumenten soms buitengewoon omstreden zijn. Erfgoed draagt de sporen van bewuste keuzen, die voor een niet-onbelangrijk deel ideologisch bepaald zijn. Ideologie speelt zowel in de bouw van objecten als in de vernietiging en (dus) ook in het bewuste behoud. Hoezeer de inrichting van de gebouwde omgeving is beïnvloed door ideologische uitgangspunten zien we bijvoorbeeld als we proberen de vroegere verzuiling in het landschap terug te vinden. Het blijkt dat de onderlinge rivaliteit deels in het landschap werd uitgevochten, waarbij elke groep een eigen architectonische vormtaal inzette.³

De invloed van ideologieën wordt misschien wel het meest duidelijk waar het gaat om de doelbewuste vernietiging van erfgoed. In een indrukwekkend boek maakte de Britse architectuurjournalist Robert Bevan onlangs duidelijk dat de vernietiging van erfgoed tijdens oorlogen niet kan worden beschouwd als *collateral damage*, maar als een doelgerichte activiteit. In de Tweede Wereldoorlog geloofde zowel de Britse als de Duitse legerleiding dat het moreel van de tegenstan-

der kon worden gebroken door historische binnensteden te vernietigen. Het Britse bombardement op het centrum van Lübeck werd door de Duitse luchtmacht beantwoord met de 'Baedeker-raids' op onder meer Exeter, Bath en York. Na de aanval op Exeter meldde ene Von Sturm dat men ieder gebouw in Groot-Brittannië dat met drie sterren in de Baedeker-gidsen stond, zou bombarderen.⁴ Hoewel het demoraliserende effect niet werd bereikt, bombardeerden de Geallieerden in de loop van de oorlog de meeste Duitse steden, met de aanvallen op Hamburg en Dresden als dieptepunten. In veel gevallen werden grote delen van de historische stadskernen vernietigd, terwijl industriegebieden en spoorwegknooppunten intact bleven. Nog in de jaren negentig konden we aanschouwen hoe de etnische zuiveringen in het voormalige Joegoslavië samen gingen met de vernietiging van het erfgoed van de tegenstanders. Weinig objecten werden met meer agressie bejegend dan de gebouwen die als symbolen werden gezien van andere groepen, zoals bibliotheken (Sarajevo!) en religieuze gebouwen. Zo is in grote delen van Bosnië vrijwel geen moskee intact gebleven.⁵

Maar als de vernietiging van erfgoed zo ideologisch bepaald is, dan moet dat met het bewuste behoud al evenzeer het geval zijn. We zagen dat nog recent aan de discussies over de bescherming van restanten uit de Tweede Wereldoorlog. Nog aan het eind van de jaren tachtig liet de provincie Noord-Holland haar inventarisatie van verdedigingswerken stoppen bij 1940 om te voorkomen dat delen van de Duitse Atlantikwall zouden worden voorgedragen voor bescherming.⁶ Intussen lijkt het tij hier te keren, is een deel van de emotionele lading verdwenen en wil dezelfde provincie een aantal objecten uit de Atlantikwall gaan beschermen. Het is nu, ondanks de nog altijd negatieve associaties, een deel van onze geschiedenis geworden.

Het omstreden karakter van fysieke overblijfselen uit het verleden bleek ook na het verdwijnen van de steenkolenmijnbouw in Zuid-Limburg, toen de regionale elite zich met een ongebruikelijke mate van doelgerichtheid en doorzettingsvermogen inspande om de sporen van die mijnbouw zo snel mogelijk uit te wissen en het gebied terug te brengen in de oude staat. Vooral de fysieke herinneringen aan het *werken* in de mijnen moesten zo snel mogelijk worden verwijderd; de plekken waar de werknemers woonden of recreëerden zijn beter bewaard gebleven. Al na enkele jaren kon nergens in Zuid-Limburg meer een samenhangend beeld van het mijnbedrijf worden verkregen.⁷ De afsluitende fase in de afbraak was de herpositionering van de Oostelijke Mijnstreek tot 'Parkstad Limburg', nog maar enkele jaren geleden. Het hoeft geen betoog dat die 'ontstedelijking' zich voornamelijk in de hoofden afspeelde: de groei van steden en dorpen ging al die tijd gewoon door.

De omstredenheid van erfgoed is in de wetenschappelijke wereld al enkele decennia een belangrijk thema, maar speelt in de praktijk van de bescherming van monumenten en landschappen nog altijd een zeer ondergeschikte rol. Bij gebrek aan discussie worden veel keuzes impliciet gemaakt. Daarbij dient te worden opgemerkt dat ook de wetgeving soms

omstreden selecties in de hand werkt. Zo heeft het criterium 'schoonheid' lange tijd in het nadeel gewerkt van objecten die weinig esthetische waardering ondervonden, zoals industrieel erfgoed. Een criterium als 'gaafheid' werkt in het nadeel van de woningen van de minder welvarende klassen. Hun behuizingen, klein en vaak van slechte materialen, voldoen niet meer aan de huidige wooneisen, met als gevolg dat er vrijwel geen enkele meer in de oorspronkelijke toestand verkeert. Strak vasthouden aan de eis van 'gaafheid' betekent dat deze categorie in monumentenlijsten zwaar ondervetegenwoordigd zal blijven.

Wettelijke en planologische bescherming

Nog moeilijker dan voor verbouwde dijkhuisjes is wettelijke bescherming voor historisch-geografische objecten zoals dijken, veedriften, brinken en essen. Deze objecten vallen niet onder de Monumentenwet, althans dat wordt altijd aangenomen. Maar is dat wel zo?

Op het eerste gezicht wel. Al bij de voorbereidingen voor de Monumentenwet van 1961 is er aandrang geweest om de mogelijkheid in te bouwen voor bescherming van historisch-geografische objecten. Dat liep toen vast op de belangen van grondeigenaren en van de politieke partijen die zich altijd het meest begaan hebben gevoeld met de belangen van eigenaren. In de voorbereidingen voor de herziening van de Monumentenwet, de latere Monumentenwet 1988, kwam de vraag opnieuw op. In 1983 publiceerden de historisch-geografen Redmer Klok en Jelle Vervloet een 'Pleidooi voor de bescherming van cultuurhistorische of historisch-landschappelijke waarden' in dit tijdschrift.⁸ Opnieuw kwam het er niet van, om dezelfde redenen als in de jaren zestig.

Wel werd een mogelijkheid voor de bescherming van landschappelijke structuren voorzien in de Natuurbeschermingswet, die ook in 1988 werd herzien. Deze wet bevat de mogelijkheid om Beschermd Landschapsgezichten aan te wijzen; het betreffende artikel is in 2005 van kracht geworden. Zoals tegenwoordig gebruikelijk bij landschapsbeleid (we zien dat ook bij de Nationale Landschappen) formuleert het Rijk een nationaal belang en gooit dat vervolgens onmiddellijk over de schutting, veelal zonder er voldoende geld bij te leveren. De Beschermd Landschapsgezichten liggen nu op het bord van de provincies en een korte inventarisatie door de nieuwe Belvedere-hoogleraar André van der Zande maakte onlangs duidelijk dat geen enkele provincie nog initiatieven heeft ontplooid om dit artikel ook daadwerkelijk te gaan gebruiken.⁹

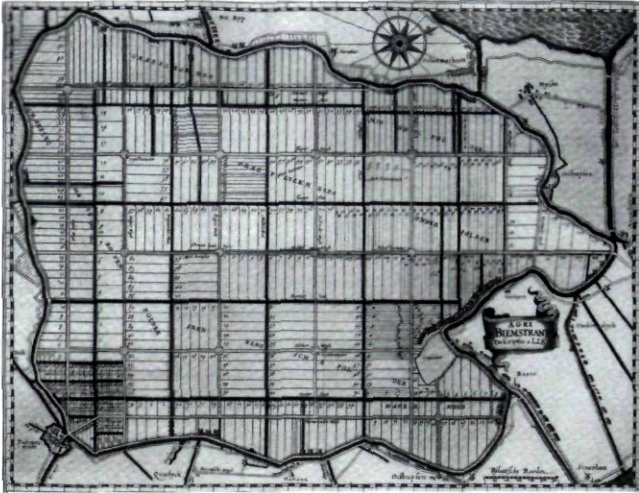
De wederwaardigheden van de Natuurbeschermingswet maken duidelijk dat niet de tekst van de wet, maar de interpretatie en de uitvoeringspraktijk cruciaal zijn. Dat geldt ook voor de Monumentenwet. Die wet maakt het namelijk in het geheel niet onmogelijk om landschapsstructuren te beschermen. In de eerste plaats is er de mogelijkheid van beschermde stads- en dorpsgezichten, waarbij er geen juridische belemmering is om de grens ruim om een bebouwd gebied te trekken. Enkele jaren geleden heeft een student planologie, Thomas van den Berg, uitgezocht of het mogelijk zou zijn om het

Groene Hart als Rijksmonument te beschermen. Zijn conclusie was, dat zulks inderdaad mogelijk was.¹⁰ Een stap verder en we zouden de Randstad een beschermd stadsgezicht kunnen maken en de rijksgrens als begrenzing aanwijzen. Of het een handig voorstel zou zijn is de vraag, maar juridisch lijkt het te kunnen.

Daarnaast is het in het verleden al mogelijk gebleken om verschillende groepen landschappelijke objecten, zoals dijken, onder de monumentenwet te beschermen. Dijken zijn strikt genomen geen gebouwen, hoewel ook daar over te twisten zou zijn, maar het zijn zeker archeologische objecten. Al jaren geleden heeft de provincie Noord-Holland de Westfriese Omringdijk als provinciaal (archeologisch) monument aangewezen. Een paar jaar geleden is er een proefballon opgelaten om een dijk bij Leeuwarden, de Skreadyk, aan te wijzen als rijksmonument. Opvallend was dat de discussie vooral over de waardstelling ging en nauwelijks over de juridische mogelijkheden.¹¹

Nog maar kort geleden heeft de mijnsteenbergrand van de steenkolenmijn Oranje-Nassau IV de hele procedure tot aanwijzing als rijksmonument doorlopen. De aanvraag doorstond de toetsing door de Provinciale Adviescommissie Cultureel Erfgoed (Limburg) en de Raad voor Cultuur, maar sneuvelde uiteindelijk bij de staatssecretaris (lees: de Rijksdienst voor de Monumentenzorg). De redenen waren een te geringe samenhang met andere onderdelen van de mijnbouw (maar dat geldt intussen, zoals al werd opgemerkt, voor een groot deel van de resten van het mijnverleden en mag geen reden zijn om de rest dan ook maar te slopen; bovendien is een deel van de woonwijken die bij de mijn hoorden nog aanwezig), de architectuur (niet uniek omdat er maar één manier was om afvalbergen aan te leggen) en de verschijningsvorm (er staan bomen op en daarom is de berg niet meer gaaf). Kortom: een bekrompen kunsthistorisch verhaal dat voorbij gaat aan de sociaal-historische en de historisch-geografische afwegingen.¹² Op deze manier zal de weg naar integrale advisering in de nieuwe rijksdienst nog erg lang worden.

Het grootste probleem was in de afgelopen decennia tijd niet de Monumentenwet zelf, maar de enge interpretatie van die wet door twee rijksdiensten die zich strikt beperkten tot hun, deels door hen zelf gedefinieerde, kerntaken. Daarbij speelde zeker mee dat de kunsthistorici van de Rijksdienst zich nog wel redelijk op hun gemak voelden in ontworpen landschappen, zoals tuinen en parken, maar veel minder in de omgang met complexe en dynamische agrarische cultuurlandschappen. Die beperkte taak werd bovendien gesteund door het Ministerie van LNV, het verantwoordelijke ministerie voor het cultuurlandschap. Dat Ministerie heeft weliswaar weinig aan bescherming van landschappen gedaan,¹³ maar wilde ook niet dat anderen zich op haar terrein bewogen. De competentiestrijd tussen de Ministeries kreeg soms groteske trekken, bijvoorbeeld toen LNV weigerde mee te werken aan de plaatsing van cultuurlandschappen op de Werelderfgoedlijst. Het resultaat is nu, dat Schokland als archeologisch terrein is geplaatst en de Beemster als ontworpen kunstwerk (afb. 1). Nederland liet daarmee een kans liet lopen om een voortrek-

Afb. 1 De Beemster, een droogmakerij uit 1612 die als kunstwerk op de Werelderfgoedlijst is opgenomen.

kersrol te spelen in het voor de UNESCO nog nieuwe werkteerrein van de bescherming van levende cultuurlandschappen. Het lijkt er op, dat de veranderende opvattingen in de maatschappij de wettelijke bescherming van landschapsstructuren dichterbij brengen. Maar moeten we nu gaan streven naar de opname van grote aantallen landschapselementen en –structuren op de monumentenlijst? Dat is de vraag. Enerzijds lijkt het logisch als de emancipatie van het landschappelijke erfgoed zal leiden tot de plaatsing van een aantal topstukken. De historisch-geografische vakwereld zou bijvoorbeeld een Top 100 van belangrijke objecten kunnen samenstellen.

Tegelijk zal het duidelijk zijn dat de Monumentenwet slechts voor een zeer beperkt aantal objecten bescherming kan bieden. Juist omdat de mogelijkheid van wettelijke bescherming decennia lang geblokkeerd leek, heeft de historische geografie al in de jaren zeventig ingezet op het instrumentarium van de ruimtelijke ordening. Dat biedt namelijk een heel scala van instrumenten om bedreigingen af te wenden en – in ons dynamische land nog belangrijker – om objecten in te passen in plannen. Het zou te ver gaan om hier te spreken van een echt succesverhaal, daarvoor is er vooral bij stadsuitbreidingen, ruilverkavelingen en landinrichtingsprojecten in het verleden te veel verloren gegaan. Maar er zijn ook positieve voorbeelden, bijvoorbeeld de Utrechtse nieuwbouwwijk Leidsche Rijn. Als hier een klein aantal beschermde landschapselementen was aangewezen, dan hadden die elementen nu als verspreide losse objecten temidden van de nieuwbouw gelegen. De archeologen en andere deskundigen van de gemeente Utrecht hebben echter een andere strategie gevolgd. Ze zijn vanaf het begin met de plannenmakers rond de tafel gaan zitten en hebben op het niveau van de hoofdstructuur van de wijk successen geboekt.

We kunnen zeggen dat de historisch-geografen vanuit een achterstandpositie, noodgedwongen, aansluiting hebben gezocht bij de ruimtelijke ordening. Maar intussen lijkt de achterstand een voorsprong te zijn geworden, want ook arche-

ologen en architectuurhistorici worden steeds meer afhankelijk van planologische bescherming. Uiteindelijk zal, zelfs in het meest optimistische geval, slechts een zeer beperkt deel van de historische bebouwing wettelijk worden beschermd. Dat geldt zeker nu de vorige staatssecretaris een stop op het aantal rijksmonumenten heeft ingesteld. Een enkel voorbeeld: binnen het beschermde stadsgezicht Zaltbommel staan ongeveer 800 panden. Daarvan hebben er 165 de status van rijksmonument en staan er 50 geregistreerd als gemeentelijk monument. Samen zijn dat dus 215 monumenten, ruim een kwart van de totale bebouwing.¹⁴ De rest is voor een deel waarschijnlijk van weinig belang, maar er moeten nog de nodige onbekende schatten zitten. En dan heeft Zaltbommel nog een van de beter onderzochte en beschermde stadskernen in Nederland.

Een sterkere nadruk op planologische bescherming betekent dat de monumentenzorg zich minder dan in het verleden kan en mag beperken tot de topstukken. De discussies over het aantal monumenten zullen de gemoederen de komende tijd nog wel bezig houden, maar de werkelijke discussie mag daar niet over gaan. De monumentensector zal in de toekomst in een veel breder verband moeten meedenken over de toekomst van onze historische omgeving. Dan gaat het niet meer alleen over de beschermde monumenten, maar over historische bebouwing in haar cultuurlandschappelijke context. Het gesprek gaat dan minder over het unieke kunsthistorische object, over de topstukken van bekende architecten, over de pioniers van het Nieuwe Bouwen. Belangrijker wordt daarentegen de vraag wat we als representatieve voorbeelden van regionale ontwikkelingen of historische perioden willen bewaren. Voor het behoud van objecten zijn bovendien de mogelijkheden voor inpassing en hergebruik zeker zo belangrijk als de cultuurhistorische waarde die aan het object wordt toegekend.

Er is al een oud voorbeeld van een dergelijke aanpak, namelijk de stadsvernieuwing van de jaren zeventig. Aanvankelijk leken de 19e-eeuwse stadswijken toen reddeloos verloren, waarbij overigens ook de monumentenorganisaties duidelijk maakten zich niet voor deze wijken te willen inspannen. De bewoners dachten daar anders over: ze wilden de sociale, maar ook de morfologische, structuur van hun wijken behouden en kwamen in verzet tegen de grootschalige sloopplannen. Dat ze uiteindelijk succes hadden, kwam niet zozeer doordat monumentenzorg uiteindelijk hun kant koos. Door-slaggevend is geweest dat ze medestanders vonden in de politiek en, nog belangrijker, in de financieel krachtige sector van de volkshuisvesting.

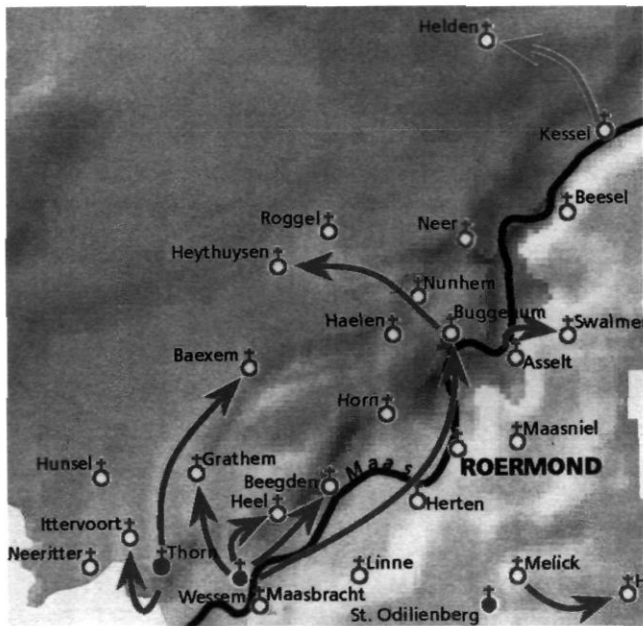
Voor een selectie op basis van representativiteit voor bepaalde perioden of ontwikkelingen is een veel groter en vooral systematischer inzicht nodig in de ontstaansgeschiedenis van gebouwen, waarbij het zowel gaat om de temporele als om de ruimtelijke dimensie. De historische geografie, die zich immers zowel met de geschiedenis als met plekken en regio's bezighoudt, kan daarin een rol vervullen. Door meer inzicht in de geografie van monumenten, ontstaat een beter beeld van regionale en historische kenmerken.

De geografie van monumenten

Onderzoek naar de geografie van monumenten is op het eerste gezicht vooral van wetenschappelijk belang. De studie van monumenten in hun geografische context, en de studie van de verbreiding van typen (onderdelen van) monumenten kan nieuwe inzichten geven in ontstaan en betekenis van die objecten. Die inzichten kunnen echter al snel een praktische betekenis krijgen waar ze wijzen op kenmerkende streekgebonden ontwikkelingen.

De kaart van kerken in Midden-Limburg (afb. 2) legt relaties tussen kerken onderling en tussen die kerken en het omringende landschap. De kaart laat zien hoe de oudste kerken in het Maasdal liggen. Vanuit die kerken zijn, meestal tussen de

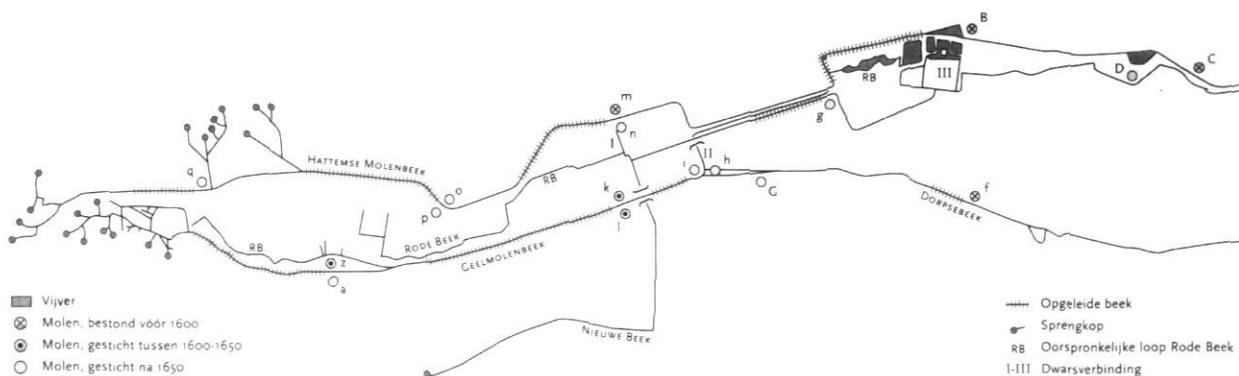
Afb. 2 Kerken en kerkfilaties in het landschap van Midden-Limburg. De moeder-dochterrelaties tussen kerken zijn ingetekend op een reliëfmodel van het landschap (tek. P. Verweij).

elfde en de dertiende eeuw, dochterkerken op de arme zandgronden verder landinwaarts gebouwd. Dit soort onderzoek plaatst afzonderlijke objecten in een ruimere context en geeft inzicht in hun ontstaan, vroegere functioneren en maatschappelijke betekenis.

Gegevens over bouw en verbouwingen van kerken, maar ook van boerderijen en woonhuizen, kunnen inzicht geven in de ontwikkeling van nederzettingen. De datering van nieuwbouw en verbouwingen van boerderijen kan een onverwacht beeld geven van perioden van welvaart en vernieuwing in de landbouw. Daarvoor is het wel van belang dat de gegevens over gebouwen, al is het maar voor de beschermde monumenten, veel systematischer op dit soort vragen werden ingericht.¹⁵ Op dit moment lenen de databestanden van Monumentenzorg zich hier nog slecht voor.

Een aardige illustratie van de manier waarop geografen met gebouwen bezig zijn, biedt een recent onderzoek naar de zogenaamde sprengbekken op de Veluwe: gegraven beeklopen die meestal dienden om molens aan te drijven.¹⁶ Al bij het begin van het onderzoek bleek dat er zeer veel gegevens bekend waren over afzonderlijke molens. Alleen was het meestal gebleven bij individuele molengeschiedenissen.¹⁷ Wij wilden juist weten hoe die molens samenhangen met de aanleg van het complexe stelsel van gegraven molenbekken. De goed uitgezochte molengeschiedenissen bleken de sleutel tot inzicht in de veel minder goed gedocumenteerde geschiedenis van de beken. Door de bouwperiodes van de watermolens in kaart te brengen, werd duidelijker hoe de ontwikkeling van dit landschap was geweest.

Het verhaal van het Veluwse molenlandschap begint bij enkele molens aan natuurlijke beken. De bouw van drie nieuwe molens op de Loobeek (bij Het Loo, aan de noordzijde van Apeldoorn) in 1517 ging waarschijnlijk al samen met het graven van nieuwe, hoger gelegen bronnen (sprengen). De beek werd hierdoor 'naar boven' verlengd, waardoor de bouw van nieuwe molens, stroomopwaarts van de oudere, mogelijk werd. De opkomst van de Veluwse papierindustrie leidde vanaf het eind van de zestiende eeuw tot de bouw van grote aantallen molens, waarbij de ene na de andere beek stroomop-

Afb. 3 Watermolens en gegraven beeklopen rond Vaassen (ten noorden van Apeldoorn). De datering van de molens geeft inzicht in de geleidelijke uitbouw van het stelsel van waterlopen. Uit: Renes, 2002b.

waarts werd verlengd met nieuwe sprengen. Op het hoogtepunt, omstreeks 1740, telde de Veluwe 180 watermolens, waarvan er ongeveer 150 papier fabriceerden. Nadien begon een fase van stagnatie en een langzame daling van het aantal watermolens. In de negentiende eeuw werden de resterende molens gaandeweg omgezet in mechanische papierfabrieken. Veel van de andere molens werden omgezet in wasserijen, een nieuwe activiteit waarvoor papiermolens met slechts kleine aanpassingen geschikt konden worden gemaakt.

Het gebied rond Vaassen, ten zuiden van Apeldoorn, biedt een goede illustratie van dit proces. De geschiedenis van beken en molens begint hier met de watermolen van de Cannenburg, een kasteelmolen die al in 1387 bestond en die werd aangedreven door de Rode Beek. In de loop van de zestiende eeuw werden in het dal van de Rode Beek drie nieuwe watermolens gebouwd, wat mogelijk was door nieuwe bronnen te graven en een nieuwe beekloop in de zuidelijke dalhelling te leggen. Dwarsverbindingen maakten een optimale waterverdeling tussen de beide beeklopen mogelijk. In de loop van de zeventiende en de eerste helft van de achttiende eeuw werden nog twee beken aan het systeem toegevoegd, gevoed door een hele reeks van nieuw gegraven bronnen. Rond 1725 telde het beekdal maar liefst 17 watermolens (afb. 3).¹⁸

Vanuit monumenten-oogpunt is hier de relatie met de Cannenburg van belang. De Cannenburg geniet, met het park bij het huis, rijksbescherming als historische buitenplaats. De verdere omgeving is niet beschermd, maar is in het verleden zeer nauw met de Cannenburg verbonden geweest. De eigenaren van de Cannenburg, de familie D'Isendoorn à Blois, was in de zeventiende en achttiende eeuw katholiek gebleven en kwam dus niet in aanmerking voor lucratieve overheidsba-

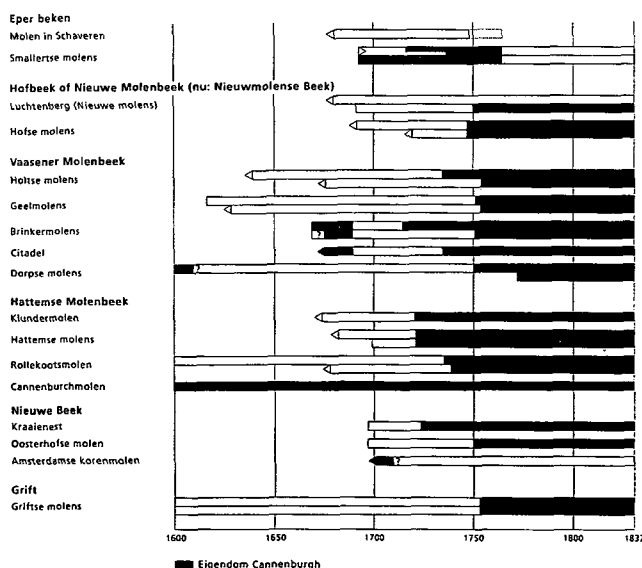
nen. Het was een reden om het maximale profijt uit het landgoed te halen wat, zeker in perioden waarin de landbouw weinig opbracht, betekende dat de exploitatie van molens de begroting sluitend moest maken. Afbeelding 4 laat zien dat de heren van de Cannenburg in zo'n periode met lage prijzen voor landbouwproducten, in korte tijd alle molens in hun gebied (weer) in bezit hebben gekregen. Gezien deze sterke samenhang zou het voor de hand liggen om de bescherming van de Cannenburg uit te strekken over het hele beekdal, temeer omdat het stelsel van molenbeken het meest gave van de hele Veluwe is.¹⁹ Het zou een ideaal proefproject zijn om ervaring op te doen met het instrument van de Beschermd Landschapsgesicht volgens de Natuurbeschermingswet. Een andere mogelijkheid zou de uitbreiding van de Beschermd Buitenplaats volgens de Monumentenwet kunnen zijn.

De voorbeelden maken duidelijk dat een geograaf altijd begint bij het grotere geheel en pas daarna naar de objecten kijkt. Ook vraagt een geograaf eerst naar de plek waar iets gebeurt en vervolgens pas naar wat er precies gebeurt. Dat betekent dat aan de bekende trits van idee, materie en functie een vierde onderwerp moet worden toegevoegd, namelijk plaats. In het ordenen van geografische informatie nemen kaarten (in papieren of digitale vorm) een centrale plaats in. Dat staat haaks op de traditie van Monumentenzorg om objecten te registreren op straatnaam en huisnummer. Dat laatste mag handig zijn voor de eigenaar en voor het register, het is volkomen onbruikbaar voor onderzoek naar de relaties met de omgeving en met andere monumenten.

Op dat punt is ook nog wel enige kritiek mogelijk op de reeks *Monumenten in Nederland*. Deze reeks wil de objecten in hun context beschrijven, maar geeft voor de lokalisatie slechts postadressen en geen kaarten. Er is echter een groot verschil tussen enerzijds objecten in hun context plaatsen, wat de reeks doet, en anderzijds op een geografische wijze uitgaan van de context. Het verschil kan worden geïllustreerd aan de hand van de voorstraat-kerkringdorpen in Zeeland. Het Zeeland-deel van *Monumenten in Nederland* biedt naast de beschrijving van de objecten ook een beschrijving van het dorpsstyp, met een prachtige luchtfoto waarop de vorm te zien is. Maar een kaart met de objecten had in één oogopslag duidelijk kunnen maken dat de belangrijkste bebouwing, waaronder de huizen van de graanhandelaren die het dorp zijn bestaansrecht gaven, allemaal aan de Voorstraat staan. De Voorstraat, een brede straat die aan beide uiteinden visueel wordt afgesloten door respectievelijk de dijk en de kerk, is de kern van de dorpsstructuur.

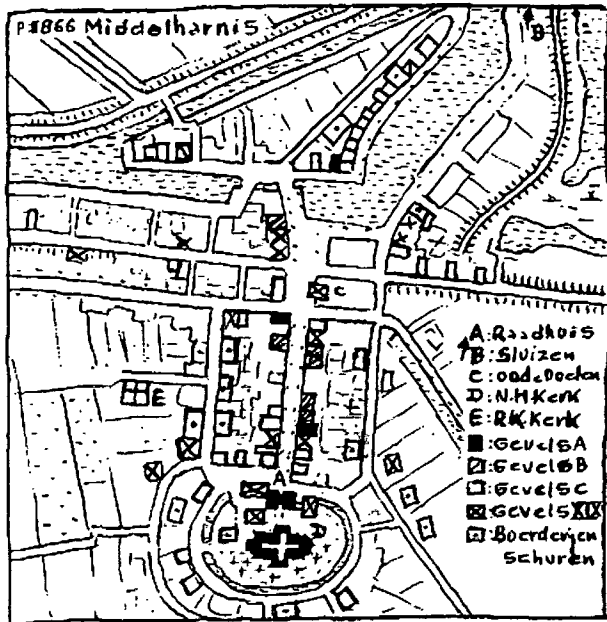
Een prachtig voorbeeld van een geografische aanpak is de Monumentenatlas van de vorig jaar overleden historisch-geograaf Arthur Steegh (afb. 5). Die atlas staat bij de meeste geografen nog boven het Kunstreisboek op de lijst van noodzakelijke excursiebagage. Een ander voorbeeld is 'Tastbare tijd', de recente cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht, samengesteld door architectuurhistoricus Roland Blijdens-tijn.²⁰

Er zijn verschillende redenen om ons intensief met de geogra-

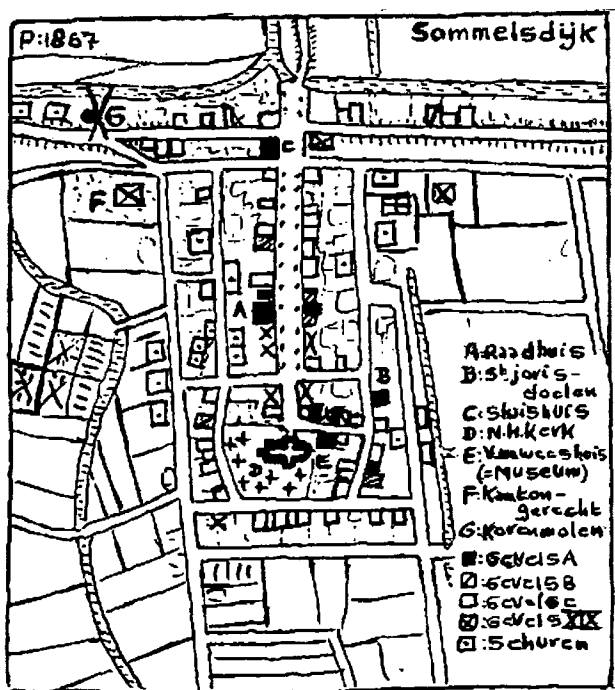

Afb. 4 Ontwikkeling van het molenbezit van de heren van de Cannenburg. De afbeelding laat duidelijk zien dat de heren in de eerste helft van de achttiende eeuw, een periode waarin de landbouw weinig opbracht, probeerden de watermolens in hun gebied in handen te krijgen. Uit: Renes, et al., 2002.

688

698

Afb. 5 Middelharnis en Sommelsdijk, twee voorstraat-kerkingdorpen volgens de Monumentenatlas van Steegh. Centraal in deze atlas staat de ligging van bouwkundige monumenten. Uit: Steegh, 1985.

fie van de historische bebouwing bezig te houden. In de volgende pagina's willen we dit uitwerken aan de hand van twee begrippen: representativiteit en voorspelbaarheid.

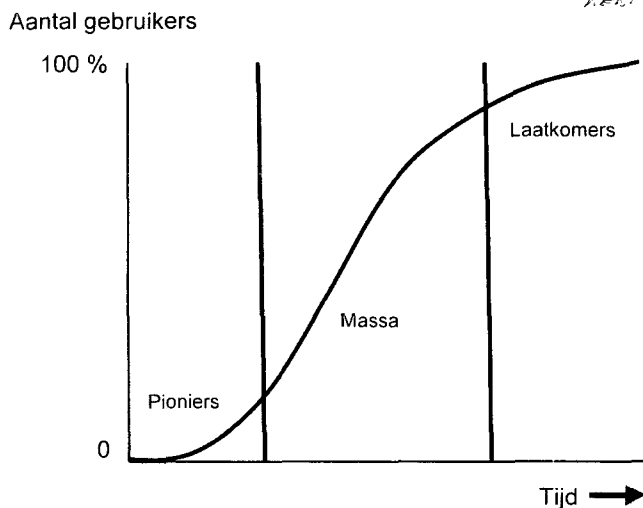
Van uniek naar representatief

Het eerste punt betreft de representativiteit van objecten. Het gesprek van de dag in monumentenland was de afgelopen tijd de herselectie van monumenten die de (intussen ex-)staatssecretaris in het afgelopen jaar afkondigde. Uiteraard zijn daar grote problemen aan verbonden, zoals de impliciete bezuinigingsdoelstelling en het feit dat de meeste gebouwen die van de rijkslijst worden afgevoerd nog altijd tot de subtop behoren. Dat laatste betekent dat gemeenten deze gebouwen nauwelijks kunnen weigeren voor de gemeentelijke monumentenlijsten. Bezuiniging door het Rijk betekent dus opnieuw dat een deel van het rijksbeleid zonder de bijbehorende financiën en menskracht wordt doorgeschoven naar lagere overheden.

Dat neem allemaal niet weg dat er wel degelijk iets te zeggen is voor een herselectie. Zo is een onbekend aantal beschermde objecten intussen verdwenen, zwaar aangetast of onherstelbaar gerestaureerd. Bovendien is de lijst voor een deel tot stand gekomen door toeval of door de activiteiten van individuen. Het valt op dat vergelijkbare steden totaal verschillende aantallen monumenten hebben; zo heeft Zierikzee twee maal zoveel rijksmonumenten als het in omvang en bouwsubstantie vergelijkbare Hoorn. Dat moet voor een deel te maken hebben met de aan- of afwezigheid van een actief aanwijzingsbeleid in de betrokken steden.

Een belangrijker probleem is echter de representativiteit van het monumentenbestand. De meeste panden zijn individueel beoordeeld: zodra een pand in beeld kwam als potentieel monument werd het beoordeeld op kwaliteit en al of niet aangewezen. Daarbij hebben de architectuurhistorici intussen een redelijk beeld van wat er zoal in Nederland voorkomt, zodat er tenminste voor de topstukken wel enige relatie is met het grotere geheel. Voor de middenmoot bestaat een dergelijk beeld echter in veel mindere mate. Er bestaat geen goed overzicht van langgevelboerderijen of hallehuizen in Nederland en van het percentage dat nog in enigszins herkenbare staat verkeert. Nog veel sterker dan voor de architectuurhistorie geldt het gebrek aan overzicht voor het jongere gebied van de bouwhistorie. Een groeiend aantal beschrijvingen van afzonderlijke panden wacht nog op de ontwikkeling van een referentiekader. Niemand weet hoeveel vijftiende-eeuwse kappen er in Nederland zijn, dus beschermen we wat we toevallig tegenkomen.

Waar de betekenis in ruimer verband is meegewogen, is dat vaak vanuit een kunsthistorische achtergrond gebeurd, waarbij de oudste voorbeelden van een type gebouw of de gebouwen waaraan de naam van een belangrijke architect is verbonden, een grotere kans op bescherming kregen. Een heel andere afweging zou op basis van representativiteit voor bepaalde perioden, streken of ontwikkelingen kunnen worden gemaakt. Dan gaat het niet alleen om de topstukken, maar om een beredeneerde keuze uit een inventaris van de betreffende objecten. Afbeelding 6 toont een patroon van innovatie-diffusie, het verbreiden van innovaties. De grafiek laat zien hoe ontwikkelingen bij een kleine groep beginnen en na verloop

Afb. 6 De verbreiding van een innovatie, van pioniers tot laatkomers.

van tijd verbreed raken. In de monumentenzorg en in de architectuurgeschiedenis is de aandacht altijd sterk gericht geweest op de uitersten van de grafiek. Het linkerdeel van de grafiek gaat over innovatie, over pioniers, over de vroege voorbeelden van een ontwikkeling. Het rechterdeel gaat over de laatkomers, de objecten die juist zeldzaam worden omdat ze niet vernieuwd zijn en daardoor nog een oudere fase in de geschiedenis vertegenwoordigen. Maar het middelste stuk staat voor de periode waarin een bepaalde ontwikkeling werkelijk doordrong en een grotere rol in de maatschappij ging spelen. Over dat stuk weten we over het algemeen veel minder.

En wat is representatief? Zoals hierboven al opgemerkt, kan die term zowel aan perioden en gebieden als aan specifieke ontwikkelingen worden gekoppeld. Om nog een keer terug te komen op de boerderijen: de voorbeelden die nog in agrarisch gebruik zijn, zijn vrijwel allemaal sterk verbouwd. Bij veel hallehuizen zijn bijvoorbeeld de grote staldeuren verdwenen en zijn kleinere deuren toegevoegd. Mooi is het meestal niet en als zo'n boerderij een museale of een woonfunctie krijgt wordt de verbouwing al snel ongedaan gemaakt. Maar het is wel kenmerkend voor de omschakeling van gemengd bedrijf naar veebedrijf die de landbouw overal op de zandgronden heeft doorgemaakt. Evenzo wijzen verbouwingen van het woongedeelte van boerderijen op een verandering in wooncultuur en een stijgende welvaart.

Er zijn vanuit de geografie veel vragen te stellen aan gebouwen. Daarvoor is het belangrijk om een bestand te hebben van zoveel mogelijk bebouwing. Als we willen weten hoe ontwikkelingen in het verleden plaatsvonden, is het niet voldoende om alleen de eerste en de beste voorbeelden te onderzoeken. Een mooi voorbeeld van dit type onderzoek, vormt een boek van de Engelse landschapshistoricus Tom Williamson, 'Polite landscapes', waarin hij tuinen van buitenplaatsen kwantitatief onderzoekt en daardoor een beter zicht krijgt op de verbreiding.²¹

Het is dan ook wenselijk dat de architectuurhistorie en de bouwhistorie zowel meer kwantitatief als meer geografisch te werk gaan. Te hopen valt dat de nieuwe RACM die kant op gaat, door niet alleen een monumentenregister bij te houden, maar ook op systematische wijze onderzoek te (laten) doen naar historische bebouwing en landschap.

Van ontdekken naar voorspellen

Dat brengt mij op het volgende punt. De opkomst van het bouwhistorische onderzoek gedurende de laatste decennia maakt dat de monumentenzorg dichter naar de archeologie is toegegroeid. Naast de traditionele architectuurhistorie, die zich vooral richt op het uiterlijk van gebouwen, op ontwerpers en stijlen, richt het bouwhistorische onderzoek zich op de gebouwen zelf. Is architectuurhistorisch onderzoek nog mogelijk zonder het gebouw zelf gezien te hebben, bouwhistorisch onderzoek wordt altijd ter plekke uitgevoerd. Veel van de sporen van het verleden, bijvoorbeeld kapconstructies, zijn alleen te ontdekken door het gebouw zelf te bezoeken. Belangrijke sporen gaan zelfs verborgen achter behang, lambriseringen en pleisterlagen.

Dat heeft twee gevolgen. In de eerste plaats is een deel van het onderzoek alleen mogelijk door andere sporen, zoals die pleisterlagen, te vernietigen. In de tweede plaats is een belangrijk deel van de interessante en mogelijk waardevolle objecten nog onbekend. Ook in dat opzicht sluit het bouwhistorische onderzoek beter aan bij de archeologie dan bij de architectuurhistorie.

Nu is de vooruitgang in de archeologie lange tijd voor een belangrijk deel gebaseerd geweest op toevallige vondsten, maar hebben de archeologen intussen de stap gemaakt naar voorspellingsmethoden. Die zijn nog allerminst perfect, en zullen dat ook waarschijnlijk nooit worden, maar de archeologische potentiekaarten, of zoals de laatste versie heet, de Indicatieve Kaart van Archeologische Waarden, is intussen wel een belangrijk beleidsinstrument geworden. Deze kaart is vooral gebaseerd op de bodemkaart of, beter gezegd, op theorieën over de wijze waarop verschillende delen van het landschap, geoperationaliseerd in de vorm van bodemeenheden, in het verleden door de mens zijn gebruikt.

In de bouwhistorische wereld zijn de laatste jaren enkele belangrijke stappen in dezelfde richting gemaakt; vooral bij gemeentelijke bouwhistorische diensten is een kentering waarneembaar. In het proefschrift van Ad van Drunen over 's-Hertogenbosch is van het hart van de stad een cartografisch beeld te vinden, de neerslag van enkele decennia inventariseren van gebouwen en bronnen.²² Voor Den Bosch en Noord-Brabant zijn inmiddels bouwhistorische waarden- en verwachtingskaarten ontwikkeld. Op 17 november j.l. organiseerde de Federatie van grote monumentengemeenten in Utrecht een themadag 'Historische kennis in kaart', waar niet alleen Brabant maar ook steden als Groningen, Nijmegen en Amsterdam hun digitale cultuur- en verwachtingskaarten toonden.²³ Het blijkt dat men alle soorten van informatie op verschillende lagen kan weergeven maar dat die informatie en

het doel van de kaart per stad of streek nogal kan verschillen. Gemeenten en provincies bleken vooral geïnteresseerd in praktische toepassingen voor bescherming en beheer, om veranderingen in de gebouwde omgeving effectiever te kunnen begeleiden.

Het aangeven van die potenties vraagt om een geografische aanpak, zowel voor steden als voor landelijke gebieden. Een meer wetenschappelijk gericht uitgangspunt zou kunnen zijn dat perioden van groei en bloei een grote bouwactiviteit teweeg brengen. Daarentegen tonen perioden van stagnatie vaak dat het bestand aan gebouwen langzaam verouderd en met kunst en vliegwerk in stand wordt gehouden. Neergang leidt dan juist weer tot een zo grote mate van verval dat er steeds meer gebouwen verdwijnen. Dat maakt dat de ideale situatie voor de vorming van een rijk bestand aan bouwkundig erfgoed bestaat uit een bloeifase gevolgd door een langdurige fase van stagnatie. Dit soort inzichten kunnen we toepassen.

Hoe zou zo'n bouwhistorische potentiekaart eruit kunnen zien? Bijgaand schema (afb. 10) laat zien hoe drie factoren daarbij van belang zijn. In de eerste plaats is de vraag wat er gebeurd is. Een mooi beginpunt voor de steden vormt nog altijd de indrukwekkende kaart die de Delftse hoogleraar Co Visser ooit samenstelde voor de Atlas van Nederland. De kaart geeft de ontwikkeling van de omvang van het stadsgebied tussen de elfde en de achttiende eeuw. Daarmee geeft de kaart een goed inzicht in de perioden waarin de steden groeiden, en dat zijn over het algemeen perioden van groei en welvaart geweest.²⁴

Veel steden tonen relatief veel bebouwing uit de zeventiende en de tweede helft van de negentiende eeuw. De tussenliggende periode was voor veel steden een periode van stagnatie. Enkhuizen is een uitzonderlijke stad omdat er veel huizen zijn gesloopt. De stad had zijn inwonertal vanaf het midden van de zeventiende eeuw zien dalen van 25.000 tot ongeveer 6.000 en werd een toonbeeld van leegte. Daarbij bleek dat

Activiteit	Veel		Weinig	
	Veel	Weinig	Veel	Weinig
Bewaard				
Gevonden				
Veel	1	2	5	6
Weinig	3	4	7	8

Afb. 7 Onderzoek naar sporen van het verleden. De belangrijkste typen gebieden (donker gekleurd) zijn die, waar in het verleden veel ontwikkelingen hebben plaatsgevonden, maar waar ook veel bewaard is gebleven. Een voorbeeld is een gebied dat na een grote bloei een lange fase van stagnatie heeft doorgemaakt.

niet alleen groei, maar ook neergang een geografisch patroon volgt. De bevolking trok zich terug op de oudste kern en de doorgaande weg naar het westen (de Westerstraat); de rest van de Nieuwstad liep leeg.

Met behulp van een paar eenvoudige variabelen kan een redelijk inzicht in de opbouw van een stad worden verkregen. Dat zijn bijvoorbeeld de structuur van de prestedelijke kern, de planmatige uitbreidingen en de spreiding van verschillende functies over de stad.²⁵ Door die gegevens met elkaar te combineren, moet een indruk kunnen worden verkregen van de stadsdelen waar sporen van bebouwing uit verschillende perioden en van verschillende groepen bewoners kunnen worden verwacht. Voor de oudste groep stedelijke woonhuizen is zelfs een koppeling mogelijk met de nauwkeurige stadsplattegronden die rond 1560 werden getekend door Jacob van Deventer en die van vrijwel alle Nederlandse steden beschikbaar zijn.

De laatste jaren is het onderzoek naar de stedelijke morfologie, ook in vergelijkende zin, weer aan het opbloeien, vooral door de activiteiten van enkele jonge onderzoekers zoals Reinout Rutte en Wim Boerefijn.²⁶ Onder geografen is de aandacht voor de ruimtelijke ontwikkeling van steden nooit geheel verdwenen, maar is het aantal mensen dat zich met dit onderwerp bezig houdt uitermate gering. Hier wil ik vooral Gerard Hoekveld noemen, een zeer veelzijdige geograaf die onder meer in enkele studies over stedelijke ontwikkelingsmodellen zeer systematisch naar ontwikkelingen van steden heeft gekeken.²⁷ De opgave is nu, om deze modellen te verfijnen aan de hand van het vele detailonderzoek dat de laatste decennia is uitgevoerd.

Voor het landelijk gebied zouden soortgelijke modellen te maken zijn, al ontbreekt daarvoor nog veel kennis. Toch vallen ook hier vernieuwingen in gebouwen wel in verband te brengen met sociaal-economische ontwikkelingen. Zo zijn de verschillende boerderijtypen die het landelijk gebied nog tot ver in de twintigste eeuw beheersten, allemaal in hoofdzaak ontwikkeld in de tweede helft van de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw, een periode waarin een sterke groei van de bevolking en de welvaart leidde tot een groeiende vraag naar landbouwproducten. De boeren deelden in de welvaart en investeerden in een groei van hun productie, die weer vroeg om grotere en efficiëntere gebouwen.

Overigens wordt de tegenstelling tussen steden en landelijk gebied over het algemeen veel te zwaar opgenomen. Om te beginnen zijn vrijwel alle steden ooit als rurale nederzettingen begonnen en zijn de plattegronden deels nog verklaarbaar uit die oorspronkelijke rurale situatie. Bovendien heeft er altijd een schemergebied bestaan van nederzettingen die tussen 'echte steden' (stadsrecht, versterkt, zekere omvang, dichte bebouwing, grotendeels niet-agrarisch) en 'echte landelijke nederzettingen' (klein, agrarisch) in lagen: omwalde dorpen, boerendorpen met stadsrechten, gespecialiseerde plattelandskernen, marktvlakken etc.²⁸ Omdat veel vakgebieden, zoals de sociale geografie, de sociaal-economische geschiedenis, de archeologie en de planologie, uiteengevallen zijn in een

stedelijke en een rurale tak, zijn die tussenvormen grotendeels uit het zicht verdwenen.

In de *tweede* plaats is van belang wat er bewaard is. Hier mogen opnieuw de archeologen als voorbeeld dienen. Al in 1982 bracht de ROB een rapport uit onder de titel 'Het bodemarchief bedreigd', met een overzicht van de toestand van het bodemarchief in de Nederlandse binnensteden.²⁹ De kaart toont gebieden waar het bodemarchief in de laatste decennia verloren is gegaan, bijvoorbeeld door de aanleg van parkeergarages of andere gebouwen waarvoor diepe bouwputten zijn gegraven. In een aantal van die gebieden in enkele steden (namelijk Deventer, Maastricht en het op afbeelding 11 getoonde Utrecht) was de vernietiging gepaard gegaan met archeologisch onderzoek, waardoor in ieder geval de zaak goed gedocumenteerd was. Daarnaast noemt geeft de kaart rode gebieden waarin het bodemarchief bedreigd of ernstig bedreigd werd. Overigens valt op dat de kaart alleen het gebied binnen de oudste ommuring geeft; de middeleeuwse voorsteden, die deels afzonderlijk ommuurd zijn geweest (zoals de Bemuurde Weerd in Utrecht) ontbreken. Een dergelijke inventarisatie zou ook voor het bouwhistorische onderzoek hard nodig zijn, voor heel Nederland en volgens één methode, zoals in het ROB onderzoek van 1982. De combinatie van beide analyses geeft een aanzet tot de bepaling van bouwhistorische potenties, voor zover dat op plaatselijk niveau al niet gedaan is.

De *derde* vraag, die naar wat er is gevonden, dient vervolgens als controle op de uitkomsten. Ook hier wil ik weer wijzen op het werk van de archeologen, die in hun Archeologiebalans een mooi overzicht wisten te geven van wat er bekend is.³⁰ Daaruit blijkt duidelijk dat onze kennis zeer ongelijk verdeeld is over perioden, regio's en vondsttypen.

Uiteraard zijn er altijd onverwachte zaken en is het onmogelijk alles te voorspellen. Zo bleek bij stads kernonderzoek in Gennep dat in een gebied dat al op de oudste kaarten als onbebouwd stond, in de Middeleeuwen een omvangrijke pottenbakkersindustrie had gezeten. Dit soort zaken blijft moeilijk te voorspellen.

Samenvattend lijkt er een toekomst te bestaan voor bouwhistorische voorspellingen op basis van geografische modellen van stadsontwikkeling. Samenwerking tussen bouwhistorici, archeologen en historisch-geografen is daarbij essentieel. Een dergelijke samenwerking vindt binnen een aantal gemeenten al op voorbeeldige wijze plaats; bijvoorbeeld in Den Bosch en Utrecht. Op landelijk niveau mogen we veel verwachten van de nieuwe Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten. In het toekomstige beleid voor de historische omgeving kan het cultuurlandschap de verbindende schakel worden tussen archeologen, bouwhistorici en architectuurhistorici.

Noten

- ¹ Dit artikel vormt een bewerking van de voordracht die de auteur op 9 juni 2006 in Zeist hield tijdens de KNOB-studiedag 'Monumenten in Nederland: een landelijke cultuurtopografie', bij het gereedkomen van de twaalfdelige reeks *Monumenten in Nederland*.
- ² J. Betjeman, (revised and updated by Nigel Kerr), *Sir John Betjeman's guide to English parish churches*, London 1993.
- ³ B. van Gorp & J. Renes, 'Landscapes of Pillarisation'. In: B. van Gorp, M. Hoff & J. Renes (eds), *Dutch windows; cultural geographical essays on the Netherlands*, Utrecht 2003, 76-79.
- ⁴ Baron Gustav Braun von Sturm, aangeduid als Nazi-propagandist, zou deze uitspraak op 24 April 1942 hebben gedaan (www.bbc.co.uk/dna/ww2/A1132921, 6-10-2006).
- ⁵ R. Bevan, *The destruction of memory; architecture at war*, London 2006.
- ⁶ *Historische verdedigingswerken in Noord-Holland 1915-1940*, Haarlem (Provinciale monumenten Noord-Holland). Zie ook H. Smits, 'De gemeente Velsen wil de Duitse vestingwerken – als onderdeel van de natuur – op de monumentenlijst', *Vrij Nederland* 48 (1987), 7.
- ⁷ Werkgroep Inventarisatie Mijnonumenten, *Inventarisatie mijnonumenten*, Heerlen 1978; N.H.M. Tummers, 'Carboonkolonisatie', *Wonen-TA/Bk* 1974-11, 5-28.
- ⁸ R.H.J. Klok & J.A.J. Vervloet, 'Pleidooi voor de bescherming van cultuurhistorische of historisch-landschappelijke waarden', *Bulletin Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 82 (1983), 2-21.
- ⁹ A.N. van der Zande, *Landschap vol betekenissen; over het omgaan met historie in de ruimtelijke inrichting*, Wageningen Universiteit 2006, 23-24.
- ¹⁰ T. van den Berg, 'Het beschermde gezicht van het Groene Hart; dynamische grootschalige gezichten en de monumentenwet', *Planologische Diskussiedagen* 1995, 23-32.
- ¹¹ Advies Raad voor Cultuur, 30 maart 2004.
- ¹² www.monumenten Zorg.nl/actueel/mijnsteenbergh.html (26-6-2006). Volgens de website van Hylkema Consultants, die een waardenstellend onderzoek uitvoerden in opdracht van de firma Sigrano (die de berg wil afgraven voor zilverzandwinning) en negatief adviseerde, is haar zienswijze door Monumentenzorg overgenomen: <http://www.hylkemaconsultants.nl/index.jsp?action=Onderzoek&projectname=Mijnsteenbergh%20Oranje%20Nassau%20IV,%20Heerlen> (26-6-2006).
- ¹³ H. Renes, 'Ministerie van LNV faalt met historische cultuurlandschappen', *Geografie* 10 (2001)4, 47-49.
- ¹⁴ G. van Tussenbroek, *Onder de daken van Zaltbommel; bouwen en wonen in de historische binnenstad (1350-1650)*, Utrecht 2003, 187.
- ¹⁵ Een recent voorbeeld is J. Lake & B. Edwards, 'Farmsteads and landscape: towards an integrated view', *Landscapes* 7 (2006)1, 1-36.
- ¹⁶ J. Renes, J. Meijer & K.R. de Poel, *Het Veluwe sprengenlandschap; een cultuurmonument*, Wageningen 2002. Een publieksboek over dit onderwerp zal naar verwachting begin 2007 verschijnen.
- ¹⁷ Het meest recente en volledige overzicht biedt H. Hagens, *Op kracht van stromend water; negen eeuwen watermolens op de Veluwe*, Hengelo 2000.
- ¹⁸ J. Renes, 'Beken in kaart; een vroege topologische kaart van de

- sprengbeken bij Vaassen', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 20 (2002b), 120-124.
- ¹⁹ J. Renes, J. Meijer & K.R. de Poel, 2002.
- ²⁰ R. Blijdenstijn, *Tastbare tijd; cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht*, Amsterdam/Utrecht 2005. A. Steegh, *Monumenten-atlas van Nederland*, Zutphen 1985
- ²¹ T. Williamson, *Polite landscapes; gardens and society in eighteenth-century England*, Stroud 1995.
- ²² A. van Drunen, *'s-Hertogenbosch van straet tot stroom*, Zwolle/Zeist 2006. Vergelijkingen kunnen gemaakt met vooral Duitse studies van auteurs zoals Konrad Bedal, Fred Kaspar, Thomas Spohn en G. Ulrich Grossmann. Zie verder: *Monumenten en bouwhistorie. Jaarboek Monumentenzorg 1996*, Zwolle/Zeist 1996; G. van Tussenbroek (red.), *Bouwhistorie in Nederland; kennis en bescherming van gebouwen*, Utrecht 2000.
- ²³ Mededeling van Dirk J. de Vries die daar aanwezig was.
- ²⁴ Daarbij moet wel worden opgemerkt dat de groei schoksgewijze verliep. Als de bevolking groeide, liep eerst de bevolkingsdichtheid op, vervolgens werd de stad uitgelegd waarbij al vast vooruit werd gelopen op verdere groei. Dat maakte dat de bevolkingsdichtheid in één klap daalde en dat er grote open plekken in de stad lagen die bij verdere bevolkingsgroei gaandeweg werden opgevuld. Na verloop kon het proces zich herhalen, al kwam het ook wel voor dat kort na de laatste uitleg al stagnatie intrad en het stadsgebied eeuwenlang te groot was. Rotterdam is zelfs een uniek voorbeeld van een stad die de stadsmuur teruglegde. Omstreeks 1505 kromp de ommuurde stad daarmee met zo'n 12 ha in (A.J. Thurkow et al., *Atlas van Nederland; deel 2 Bewoningsgeschiedenis*, 's-Gravenhage 1984, 13). Ironisch genoeg was dat vrij kort voordat de stad weer een nieuwe groeiperiode inging. Toen de vestingwerken in de negentiende eeuw werd afgebroken, bestonden grote verschillen in bevolkingsdichtheid tussen de steden. Een stad als Weesp was bijvoorbeeld uitzonderlijk dicht bevolkt, ook omdat het deel uitmaakte van de Nieuwe Hollandse Waterlinie en er daarom strak de hand werd gehouden aan de vesting.
- ²⁵ G.A. Hoekveld, R.B. Jobse, J. van Weesep & F.M. Dieleman, *Geografie van stad en platteland in de westerse landen*, Bussum 1973, 43-44.
- ²⁶ R. Rutte & H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden; op zoek naar overzicht*, Hilversum 2005 (Middellevue Studies en Bronnen 85).
- ²⁷ G.A. Hoekveld, 'Over de voorspelbaarheid van ruimtelijke patronen: areale modellen van de Noordwest-Europese stad, 1300-heden', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 8 (1990), 1-23; G.A. Hoekveld, 'De Hilversumse stedelijke ontwikkeling: een model van de ontwikkeling van een middelgrote Nederlandse stad vergeleken met de werkelijkheid', *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 20 (2002), 7-21.
- ²⁸ J. Renes, 'Steden in het landschap', R. Rutte & H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden; op zoek naar overzicht*, Hilversum 2005 (Middellevue Studies en Bronnen 85), 15-46.
- ²⁹ W.A. van Es, J.M. Poldermans, H. Sarfatij & J. Sparreboom, *Het bodemarchief bedreigd; archeologie en planologie in de binnensteden van Nederland*, Amersfoort 1982.
- ³⁰ R.C.G.M. Lauwerier & R.M. Lotte (red.), *Archeologiebalans 2002*, Amersfoort 2002.

PUBLICATIES

Verborgten verleden. Bouwhistorie in Nijmegen, Uitgeverij Matrijs Utrecht 2004, 28 x 22 cm, 160 bladzijden, 40 afb. in kleur, 128 afb. in zwart-wit, ISBN 90 5345 255 9, prijs € 17,95.

In een fraai verzorgde, kleurrijke uitgave hebben negen bouwhistorici en een archeoloog onder een vierhoofdige redactie met Hettie Peterse als eindredacteur verslag gedaan van archeologisch, architectuurhistorisch en vooral bouwhistorisch onderzoek door henzelf en anderen verricht in de stad, die in de Tweede Wereldoorlog en daarna door de sloop van een groot deel van de vervallen benedenstad zoveel van zijn historische bouwareaal (waarom toch altijd dat onzinnige 'gebouwde omgeving?') verloren had zien gaan.

De sanering van de resterende benedenstad werd in 1972 omgebogen van sloop + nieuwbouw naar renovatie. Later groeide het besef, dat voor verantwoord herstel onderzoek, ook bouwhistorisch onderzoek nodig is. Bij de gemeente ontstond de behoefte meer te weten over het 'verborgten verleden, het geheugen van de stad', om een handvat te hebben bij het opzetten en beoordelen van toekomstige bouwkundige en stedenbouwkundige plannen. Dit leidde tot een in 2002 gestarte grootscheepse bouwhistorische inventarisatie van ongeveer 300 panden in de binnenstad door een viertal bouwhistorische bureaus, waaruit even zovele rapportages voortkwamen, in een aantal gevallen diepergaand vervolgonderzoek en samenvattende beschrijvingen. En voor een groter publiek kwam er dit boek met een keur aan artikelen.

De stadsarcheoloog Jan Thijssen beschrijft het archeologisch onderzoek van zijn voorgangers en hemzelf, mogelijk geworden door de kaalslag, waarbij stadsversterkingen, keermuren en kloosterkapellen werden ontdekt. Hij komt tot een indrukwekkende lijst van bijna 50 blootgelegde vroege huiskelders en -muren van natuursteen, verspreid over een groot deel van de benedenstad, welke kelders blijkbaar in hout overdekt waren, omdat geen aanzetten van natuurstenen overvelvingen zijn gevonden. Wijlen W.J. (Wim) van den Heuvel, schrijver bij de restauratie van de St.-Stevenskerk, die de sloop van de benedenstad indertijd bijna dagelijks volgde en zijn ogen goed de kost gaf, meldde mij toen echter een tufstenen keldergewelf in het huis Grotestraat 55/57 bij keldermuren van tufsteen en kloostermoppen, gelegen op een plek waar geen archeologisch onderzoek heeft plaats gevonden.

Peter Boer gaat verder met wat er rest of restte van de vroege grote en vaak vrijstaande huizen van de stedelijke elite op het hoger gelegen gedeelte van de benedenstad, waaronder het oudste nog bestaande maar verscholen Nijmeegse woonhuis, dat van Johan Moliart, daterend uit 1332 of kort daarna. Jammer is, dat de grote natuurstenen en vroegste bakstenen kelders en muren niet zijn ingepast in de afgebeelde kadastrale minuut, wat het voor de lezer wat concreter zou hebben gemaakt. De auteur is echter een onmisbare geleide bij het herkennen van de weinige nog resterende opstanden, hier en meer westelijk in de benedenstad.

Ronald Gloudemans ontdekte paalsporen van de houten voorganger van een vroeg bakstenen dwarshuis, verborgen achter twee 19de-eeuwse gevels in de Lange Hezelstraat, en beschrijft de belangwekkende vondsten die hij deed uit de bouwtijd (1306(d)) en van verbouwingen uit de 15de en de 16de eeuw.

Frank Haans beschrijft de ontwikkeling van de huizenbouw vanaf het begin tot ver in de 19de eeuw aan de hand van de architectuur,

allerlei in- en uitwendige details, oude afbeeldingen en vergelijking met de architectuur elders in het land. Meer aandacht voor de sleutelstukken zou daarbij niet misstaan hebben. Aan het eind van het boek gaat hij samen met Gerrit Korenberg in op de ontwikkelingen aan de Molenstraat, waar de kleinschalige middeleeuwse huizen na de ontmanteling van de stad (1874) uitgroeiden tot zelfbewuste woon- en winkelpanden.

Wijnand Bloemink haakt in op een voor Nederland uniek aspect: de sterke plaatselijke hoogteverschillen en wat dit bij de huizenbouw aan mogelijkheden en moeilijkheden opleverde. Jan van der Hoeve neemt de geheel gerenoveerde huizenrij tussen Waalkade en Lage Markt onder de loep, aan de westzijde begrensd door het heropende St.-Anthonispoortje en aan de oostzijde eertijds door de Meipoort. De huizen waren ooit onderdeel van de stadsomwalling.

Karel Emmens behandelt de bouw- en de gebruiksgeschiedenis van de voormalige lakenhal tussen de Grote Markt en de St.-Stevenskerk, gemarkeerd door de bekende Kerkboog, afgebeeld op de omslag van het boek, en hij presenteert de reconstructie van het gebouw in zijn midden-16de-eeuwse gedaante van Ronald Gloudemans. Niet lang nadien werd het gebouw steeds meer opgedeeld in individuele panden wat zijn definitieve beslag kreeg bij de bouw omstreeks 1605 van de Kerkboog boven de gotische doorgang.

Ook twee markante 18de-eeuwse patriciërshuizen komen aan bod. Hettie Peterse behandelt de voor-, de bewonings- en de bouwgeschiedenis van Huize Bethlehem, markant gelegen op het hoogste punt van de stad aan de St.-Anthoniusplaats en Agnes Hemmes een breed pand aan de Lange Hezelstraat, dat in 1890 tot postkantoor werd verbouwd en uitgebreid, waarbij zij ook de middeleeuwse buurpanden aan de orde stelt.

Verscheidene van de auteurs gaan in op de voor Nijmegen zo typerende kapsanten, waarbij de horizontale jukbalken gepend zijn in de wat hoger doorlopende spantbenen, waarop de flieringen, de dragers van de sporen, gepend zijn. Herman Janse sprak in 1959 van een typisch Nijmeegse constructie, maar noemde toen ook al voorbeelden in Arnhem en 's-Hertogenbosch. Inmiddels zijn daar vele bijgekomen, vooral in 's-Hertogenbosch en Venlo; maar de dichtheid in Nijmegen blijft bijzonder: van de mij inmiddels bekende ruim zestig Nijmeegse eiken kappen (waarvan het merendeel niet meer bestaat) zijn er drie op de vier van het "Nijmeegse" type, een percentage dat nergens anders wordt gehaald. Wim van den Heuvel kende er twee met dennen tussenbalken en tot de jongste zal de kap van Oude Koningstraat 24/26 behoren, met grenen tussenbalken. De waarschijnlijk oudste, tot dusver bekend, was het enige, helaas gesloopte, Arnhemse exemplaar, Vijzelstraat 27, Groot Bloemendaal, naar alle waarschijnlijkheid hetzelfde pand als het al in de stadsrekening van 1360/'61 genoemde Blomendaal.

Voorbeeldig is de lijst van baksteenformaten, gerangschikt naar datering, met bijzonderheden (zoals metselverbanden) en bronvermelding. Ook de verklarende woordenlijst en het personenregister zijn nuttig, maar het topografisch register beperkt zich helaas tot straatnamen.

Een samenvattende beschouwing over de resultaten van de bovengenoemde inventarisatie met een typologie van de oude Nijmeegse huizen ontbreekt in het boek. Het wil ook geen eindpunt zijn, maar een oproep tot verder en diepergaand onderzoek. Dit blijft dus een wens voor de toekomst, waarbij ook het onderzoek van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg sedert 1959 betrokken zou moeten worden, evenals het speurwerk en de verzameling bouwfragmenten van Wim van den Heuvel.

G. Berends

R.M. van Heeringen, E.H. Cordfunke, M. IJssink, H. Sarfatij (red.), **Geordend landschap. 3000 Jaar ruimtelijke ordening in Nederland**, Hilversum 2004. Prijs: €19,00

'Een grote titel voor een klein boekje' is de eerste gedachte die opkomt bij het zien van de bundel waarin de voordrachten van het gelijknamige symposium, georganiseerd door de Stichting Archeologie en Historie (SCHI) in oktober 2003, zijn gepubliceerd: 3000 jaar ruimtelijke ordening in minder dan 200 pagina's. Het centrale thema van het symposium was de "wederkerige historische relatie tussen landschap en bewonersgemeenschap"; de veranderingen die zich in de loop der eeuwen in de inrichting van het land hebben voorgedaan en de sociale en culturele achtergronden daarvan. Dit thema wordt behandeld door auteurs van uiteenlopende disciplines in beleid en geschiedenis (archeologie, architectuur- en techniekgeschiedenis, historische geografie), die verschillende instanties vertegenwoordigen op het gebied van ruimtelijke ordening en geschiedenis: universiteiten, ministeries, bureaus en diensten voor cultuurhistorie en monumentenzorg.

De artikelen zijn chronologisch geordend, van de Brons- en IJzertijd tot heden. Ze worden voorafgegaan door een inleiding over de relatie tussen ruimtelijke ordening, archeologie en cultuurhistorie (Reuselaars, ROB) en afgesloten met een toekomstperspectief (Van Marrewijk, Projectbureau Belvedere). Volgens de redactie wordt aan de hand van de bijdragen "nagegaan of er verbanden zijn te leggen met het heden en of er lijnen zijn te trekken naar de toekomst." Het antwoord daarop laat zich raden en wordt in feite al gegeven in het eerste en laatste artikel: ja, natuurlijk. Het onderwerp ruimtelijke ordening en geschiedenis is aanzienlijk complexer dan de redactie en de twee artikelen suggereren. Er wordt slechts ingegaan op de omgang met het landschappelijke verleden, cultuurhistorie in het hedendaagse beleid, materie die op zichzelf al ingewikkeld is. Moet die relatie er zijn, en zo ja, hoe moet dat in praktijk worden gebracht, wat houdt het verleden in het landschap eigenlijk in en wat weten we daarvan? Is het verleden iets dat behouden en beschermd moet worden of ook als inspiratiebron kan dienen? Welke vorm heeft dat verleden?

Behalve de omgang met het verleden in het heden is er de geschiedenis van de ruimtelijke ordening zelf, waarin personen, instituties, motieven, idealen, mythen en inrichtingen van het landschap elkaar opvolgen en zich al dan niet tot elkaar verhieldden. De vraag of deze geschiedenis inzicht biedt in de hedendaagse situatie wordt niet gesteld. Slechts enkele auteurs (Gerritsen, Van der Velde) gaan in op wat de term ruimtelijke ordening in de behandelde periode of voor het geschetste voorbeeld betekent en hoe deze zich verhoudt tot de officiële beleidsterm. Inrichting en ontwerp van het landschap, beleid, bestuur, theorie en praktijk, ideeën en uitvoering maken daar deel van uit. De onderwerpen komen inderdaad verspreid over de artikelen voor. Uit het artikel over de aanleg van de Beemster (Borger) blijkt hoe de realisatie van een dergelijke onderneming in zijn werk ging. Van der Vleuten beschrijft hoe de infrastructuur tussen 1800 en 2000 het aanzien en gebruik van de ruimte bepaald heeft zonder dat daar enig overzicht op bestond of de aanleg daarvan te plannen was. In de Romeinse tijd bleek de autochtone bevolking er een veel minder systematische en regelmatige en een kleinschaliger wijze van inrichting van het landschap op na te houden dan de Romeinen (Waasdorp).

Omdat het grootste deel van de bundel bestaat uit deze beschrijvingen, de voorbeelden zonder enige reflectie in de context van het centrale thema worden behandeld en er ook geen artikel is toegevoegd dat er structuur in aanbrengt, wordt de lezer overspoeld met feiten

en ideeën uit de verschillende disciplines en van uiteenlopende aard. Beleidsmatige aspecten, de verhouding tussen bestuurders en uitvoerders, tussen menselijke en geografische factoren, tussen idealen, mythen en feitelijke ruimtelijke ontwikkelingen, argumenten voor ordening en inrichting van de ruimte, ze lopen volledig door elkaar. Alleen Gerritsen, Van der Velden en Van der Vleuten prikkelen en zetten aan tot denken door kwesties aan de orde te stellen die het eigen onderwerp overstijgen en reiken daarmee vragen aan die ook op andere periodes en op de andere voorbeelden van toepassing zijn. *Geordend Landschap* biedt geen samenhang of werkelijk inzicht in het denken over en toepassen van ruimtelijke orde(ning) en inrichting in de geschetste periode, zo dat al mogelijk is zal de lezer die zelf moeten aanbrengen. Het biedt wel een illustratie van de complexiteit van het onderwerp en de manieren waarop verschillende disciplines daarmee omgaan, de verschillende opvattingen die erover bestaan en de verschillende maten waarmee wordt gemeten. Voor diegenen die thuis zijn in de cultuurhistorie en het beleid op dat gebied enigszins gevolgd hebben biedt dit boekje niets nieuws. Als eerste kennismaking met de disciplines die zich met de geschiedenis van het landschap en de ruimtelijke ordening bezighouden is de bundel een goede introductie, al wreekt zich ook hier het gebrek aan een goede inleiding of conclusie.

Imke van Hellemond

Rita Brons, Janny Rodermond, Guido Wallagh (red.), **Een cultuur van ruimte maken. Ontwerpen aan geschiedenis**. Rotterdam 2005, Uitgave: Stimuleringsfonds voor Architectuur (nummer 3), ISBN-10: 9080158968, 112 pag. incl. ill., prijs: gratis verkrijgbaar bij Stimuleringsfonds voor Architectuur

De relatie tussen cultuurhistorie en ruimtelijke ordening wordt bepaald door een gezamenlijk belang en wederzijdse afhankelijkheid. Terwijl de cultuurhistorie dient als bron voor ruimtelijke kwaliteit, biedt de ruimtelijke ordening de voorwaarden voor instandhouding van historische identiteit. Een ijzersterke combinatie, die in het verleden zijn waarde heeft bewezen. Met enige overdrijving mogen we stellen dat de stadsvernieuwing van de jaren '70 en '80 van de vorige eeuw pas een succes is geworden toen beide disciplines de handen ineensloegen; overigens -niet onbelangrijk- afgedwongen door een mondig geworden bevolking, verenigd in buurtcomités en leefbaarheidsgroepen. Het resultaat is dat al onze binnensteden er vandaag beter bijstaan dan zij ooit eerder in hun 1000-jarig bestaan hebben beleefd.

Dat er nu iets hapert in die zo vanzelfsprekende relatie, blijkt uit de bundel *Een cultuur van ruimte maken. Ontwerpen aan geschiedenis*, die is verschenen naar aanleiding van het gelijknamige symposium van 13 oktober 2005. Janny Rodermond schrijft hierover in het voorwoord bij de bundel: "Zolang de contouren van een [...] attractief en stimulerend kader ontbreken, is het de vraag of opdrachtgevers en ontwerpers in de dagelijkse praktijk de[...] culturele ambitie kunnen waarmaken." Guido Wallagh, directeur van het Amsterdamse stedenbouwkundig bureau De Lijn, geeft een interessante analyse van de geconstateerde impasse in een van de drie inleidende artikelen, met de veelzeggende titel 'Urgentie gezocht. Belvederebeleid te ver verwijderd van alledaagse realiteit'. Daarin betoogt hij dat de ruimtelijke ordening alleen geïnteresseerd is in de cultuurhistorie zolang zij deze discipline voordeel brengt. Opportunistisch, zeker,

maar logisch en realistisch evenzeer. De weg uit de impasse leidt daarom langs de maatschappelijke relevantie: "Ruimtelijke ordening, cultuurhistorie en architectuurbeleid hebben werkelijk iets aan elkaar, mits zij - in dit land van nut en noodzaak - aansluiting zoeken bij de maatschappelijke kwesties van dit moment." aldus Wallagh. Dat die maatschappelijke relevantie niet ligt in de Opnieuw Verbeterde Noord-Hollandse Stolpboerderij en evenmin in het beleefbaar en zichtbaar maken van de Limes, weet elke Nederlander. Waar die relevantie wel ligt, weet bijna elke Nederlander, en rolt bovendien als vanzelf uit de actuele nota's die in bosjes de burelen van het departement van VROM uit rollen: de stedelijke vernieuwing, de functieverandering van het platteland, de toenemende mobiliteit en infrastructuur, de waterberging en het -beheer en de stadsrandenproblematiek zijn de belangrijkste actuele thema's. Maar daarmee zijn we er nog niet. Paul Meurs wijst erop dat het spel van de gebiedsontwikkeling is gewijzigd sinds de (gemeentelijke) overheid haar regierol heeft verlaten. Het is twijfelachtig of het meervoudig opdrachtgeverschap dat daarvoor in de plaats is gekomen en waarbij publieke belangen aan private noden worden gekoppeld, de cultuurhistorie voldoende waarborg biedt. Dat pleit voor een krachtadiger inmenging van de overheid.

De impasse ligt overduidelijk niet in de ontwerpende disciplines. Dat er voldoende ontwerpkracht en creativiteit aanwezig is, blijkt wel uit de bijdragen van zeven ontwerpers van verschillende disciplines. Voor Duzan Doepel en Jan Konings van bureau RAL2005 is 'ontwerpen aan geschiedenis' een vanzelfsprekendheid. Hun stelling "architectuur is geschiedenis en zonder geschiedenis geen architectuur", vormt een kernachtige samenvatting van deze zeven artikelen in de bundel. Drie daarvan gaan over de Nieuwe Hollandse Waterlinie en waren wij al eerder tegengekomen in deel 2 van deze reeks van het Stimuleringsfonds voor Architectuur. De Nieuwe Hollandse Waterlinie blijft een fascinerend onderwerp voor deze ontwerpogaven en verdient om die reden een prominente plek in een bundel als deze. Hetzelfde kan gezegd worden over het achtal Belvedere-projecten waarmee de bundel afsluit. Ook hieruit blijkt dat de historie veel kan betekenen voor de ontwerper en voor nieuwe ruimtelijke kwaliteit. Dit maakt de bundel tot een inspirerend boekwerk. De archeologie ontbreekt niet in de bundel. Uit de bijdragen van Dirk Baalman en Stéphane Beel en Tom Cortoos blijkt hoe lastig de omgang is met deze restanten van een afgesloten verleden. Ook hier lijkt weer de maatschappelijke relevantie het verschil te maken. Het bovengrondse erfgoed maakt meestal onderdeel uit van een nog levend (of te reanimeren) verleden en is daardoor makkelijker te verbinden aan een vitaal en bruikbaar toekomstperspectief.

Hoewel de bundel al haast uit zijn voegen barst van de veelheid aan thema's uit de ontwerp- en beleidspraktijk, is hij nog een stukje opgerekt om ruimte te bieden aan een vleugje theorie. Rik Hergreen, Sjoerd Cusveller en Bernard Colenbrander -niet de minsten- vullen de wat krap bemeten ruimte met hun reflecties op de praktijk. Wat we hieruit vooral kunnen leren is dat voor het ontwerpen van ruimtelijke toekomstplannen inzicht nodig is in de betekenis van het bestaande, die bepaald is door het verleden. Al met al biedt de bundel *Een cultuur van ruimte maken. Ontwerpen aan geschiedenis* een caleidoscopisch en soms wat versnipperd beeld van vier jaren ervaring met de Belvederepraktijk. Dat geeft voldoende aanknopingspunten voor de opgave die het Stimuleringsfonds voor Architectuur zich heeft gesteld: de cultuur van het maken een ste-

viger verankering te geven in alledaagse plan- en besluitvormingsprocessen.

Jean-Paul A.M. Corten

Michael van Gessel, Tineke Blok, Bram Breedveld (red.), **Nieuwe Hollandse Waterlinie. Landschap met een geheim**. Rotterdam 2005 Uitgave: Stimuleringsfonds voor Architectuur i.s.m. Projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie. (nummer. 2), ISBN-10: 908015895X, 152 pag., incl. ill., prijs: gratis, niet meer voorradig.

Wat lang verscholen in het landschap lag, toont zich plots in vol ornaat. De Nieuwe Hollandse Waterlinie, die tot 1963 vanwege rollen prikkeldraad en blaffende honden onbenaderbaar was en vanwege gecensureerde topografische kaarten onkenbaar was, is na de val van de Muur en sinds de vermeende vijand uit het Oosten ons niet langer deren kan, steeds nadrukkelijker in het zicht gekomen. De tegenwoordige, nietsvermoedende passant dient op te letten; hij zou makkelijk kunnen struikelen over de vele verklarende borden die als voetnoten in het landschap zijn geplant, of hij zou geplet kunnen raken in het gedrang van weer een nieuw Festival op een onbekende plek. Het is daarom maar goed dat er een Projectbureau is ingericht om alle nieuwe initiatieven in goede banen te leiden, om ons het geheim op passende wijze te onthullen of waar nodig te verhullen en tot slot om zorg te dragen voor een duurzame en vitale toekomst voor dit vernuftige verleden.

“Het Stimuleringsfonds voor Architectuur heeft in samenwerking met Projectbureau [Nieuwe] Hollandse Waterlinie voor twee delen van de linie een gebiedsaanpak laten maken. [...] De opdracht is uitgevoerd door het ontwerpteam bestaande uit de landschapsarchitecten Michael van Gessel en Bram Breedveld en de planoloog Tineke Blok. [...] het ontwerpteam is vertrokken vanuit een intensieve analyse van het landschap en haar relatie tot de Nieuwe Hollandse Waterlinie.” Zo melden Janny Rodermond en Arnold van Vuuren, de directeuren van de respectievelijke opdrachtgevende organisaties, in het voorwoord bij dit zorgvuldig vormgegeven en goed verzorgde boekwerk. De gebieden waar het boek over gaat, zijn de Vechtstreek-Noord en Rhijnauwen-Vechten. Het zijn twee van de zeven linedelen die onderscheiden worden in het ‘Panorama Krayenhoff’, de beleidsnotitie over de toekomst van de Nieuwe Hollandse Waterlinie uit 2004. C. Krayenhoff was overigens met J. Blanken de ontwerper van deze 19^e-eeuwse verdedigingslinie die zich uitstrekte van de Zuiderzee tot de Biesbosch.

Het ontwerpteam heeft hierbij gekozen – niet onverstandig – voor een integrale gebiedsaanpak. In eerste instantie richt het zich op het in beeld brengen van de urgente opgaven en het ontwikkelen van ontwerpvisies hiervoor. De analyse van het landschap die hieraan voorafgaat, biedt een helder en bruikbaar inzicht in de landschappelijke kenmerken, de aanwezige structuren en netwerken en tot slot in de strategische locaties, die als pleisterplaats kunnen dienen voor de nietsvermoedende passant. De bijgevoegde kaarten maken de voorgestelde oplossingen in één oogopslag begrijpelijk, niet alleen voor de professional, die dit toch vooral aangaat, maar ook voor de leek. Methodisch zit het project dan ook goed in elkaar. Een van de boeiendste oplossingen die naar voren wordt gebracht – en zo mooi past binnen het vernuft van de waterlinie – is de combinatie van waterberging met de nog aanwezige melkveehouderij, waardoor de polders open en agrarisch kunnen blijven. Deze oplossing voert terug op het onderzoek dat al in 1993 door de Landbouwniversiteit

Wageningen is uitgevoerd in opdracht van de toenmalige Rijksplannologische Dienst en de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Het is indertijd gepubliceerd onder de titel ‘Waterlijn’, niet voor niets tevens de naam van de nieuwsbrief van het huidige Projectbureau Nieuwe Hollandse Waterlinie.

De zes concrete ontwerpogaven, die door evenzoveel jonge ontwerpers zijn uitgewerkt, hebben betrekking op locaties waar veel ontwikkelingen zich tegelijkertijd voordoen en waar de ruimtelijke kwaliteit onder druk staat. In het gebied Vechtstreek-Noord gaat het om de Naardertrekvaart tussen Naarden en Muiden en om de Horstermeerpolder. In het gebied Rhijnauwen-Vechten gaat het om de A12 tussen Fort Vechten en Bunnik en om de locatie Nieuw Wulven/Laagraven. Daarnaast zijn twee locaties gekozen met opgaven die voor de linie als geheel actueel zijn, te weten: de langzaam-verkeersverbindingen over barrières en de groepsschuilplaatsen (bunkers die gedurende het Interbellum zijn gebouwd ter versterking van de linie). De inspirerende ontwerpen, verschillend in niveau en uitwerking, worden op een eenduidige wijze en aantrekkelijk in het boek gepresenteerd.

Een van de opmerkelijke ontwerpen is dat van Ronald Bron, die voorstelt om de A12 te ondertunnelen om de ruimtelijke samenhang in het gebied te versterken. Dit zou nieuwe kansen bieden voor archeologisch onderzoek naar de Limes die eerder op brute wijze onder het asfalt van deze snelweg bedolven is geraakt. Tegelijkertijd biedt dit mogelijkheden om de geschiedenis van beide linies (Limes en Nieuwe Hollandse Waterlinie), die hier zo mooi samenkomt, aan elkaar te koppelen.

Rodermond en Van Vuuren spreken in het voorwoord de hoop uit dat de ontwerpen die in dit boekwerk worden gepresenteerd tot uitvoering zullen komen. Laten wij met hen hopen, maar dan op net iets meer dan dat, namelijk op een ruimtelijk beleid dat de voorwaarden creëert om deze plannen -die zonder dat beleid een hoog utopisch gehalte zullen houden- tot uitvoering te brengen. De titel Nationaal Landschap is daarvoor een goede stimulans, maar niet duurzamer dan de Planologische Kernbeslissing waar zij deel van uitmaakt. Om de hoge publieke investeringen te borgen en de private partijen tot gepaste investeringen te verleiden, is een verduurzaamd ruimtelijk beleid vereist. De wetgever biedt voor dit doel de instrumenten in de Monumentenwet en de Natuurbeschermingswet en wie weet wat de herziene Wet op de Ruimtelijke Ordening daar nog aan toevoegt. De kennis van de historie is inmiddels gevoeglijk aanwezig evenals die van het vigerend ruimtelijk beleid. Niets hoeft een duurzaam beleid en de daaropvolgende projectuitvoering dus nog in de weg te staan.

Jean-Paul A.M. Corten

KNOB

IN MEMORIAM IR. ROBERT APELL

(Hilversum 7 maart 1946 - Utrecht 28 oktober 2006)

Rob, actief bestuurslid van de KNOB van 1991-2002, vice-voorzitter sedert 1993, organiseerde als hoofd gemeentelijke monumentendienst Amsterdam in 't jubileumjaar 1999 een grandioze ontvangst voor bestuurs- en oud-bestuursleden in de grote zaal van het 'Huis met de Hoofden' aan de Keizersgracht, het kantoor van die dienst.

Ik ken hem sedert 1970, als prominent lid van een groep Delftse bouwkunde-studenten, die 'Restauratie' als afstudeer-specialisatie wilde introduceren. Ook prof.dr.ir. F.W. van Voorden, Frits, al weer 5 jaar terug overleden, maakte deel uit van deze enthousiaste groep. Als jongen van 8 jaar was Rob al gefascineerd door oude gebouwen. Onder de hoede van prof. ir. C.Wegener Sleeswijk werd met stafleden en gastdocenten een programma opgezet. In de reeks 'Dinsdagavondlezingen'- steeds door Rob ingeleid - kwamen bijzondere onderwerpen aan de orde. Als docent architectuurgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht bezocht ik deze regelmatig met een vaste groep bouwkunst-studenten. Voor mijn eerste studenten-uitzending in 1971, op verzoek van de Antilliaanse regering naar het eiland St. Eustatius, meldde Rob -dankzij een familieband met 'De West'- daarin geïnteresseerd- zich direct aan. Met nog een bouwkunde-student en twee bouwkunst-studentes uit Utrecht werd er ter plaatse zes weken hard en tot ieders tevredenheid gewerkt!

Als hoogleraar 'Restauratie' (sinds 1972) werd ik hoofdmentor bij het afstuderen van de meeste leden van deze oprichtersgroep. Rob Apell maakte een zorgvuldig restauratieplan voor het 'Duitse Huis' in Utrecht waarvan de oudste kern terug gaat tot de 14de eeuw. Toen was dit nog een militair hospitaal, maar het zou vrijkomen en Rob pleitte later voor het onderbrengen van de nieuwe 'Rijksdienst voor het Erfgoed' in dit complex. Ná zijn diensttijd in Apeldoorn (bureau genie) - alwaar hij ook Marjan van der Hoek leerde kennen - werd hij benoemd tot rayonarchitect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg in Zeist. Hij bleef er tot 1994, eerst betrokken bij de restauraties in Utrecht en Noord Holland, later ook bij die van andere provincies. Plaatsvervangend directeur was hij in de periode 1992-1993. Deskundig, rustig, altijd bescheiden en vriendelijk, maar vasthoudend wanneer het monumentenbelangen betrof! Belangrijke 'buitenwerken' waren de vele adviezen ten behoeve van de monumentenzorg op de Nederlandse Antillen en de restauratie en het beheer van het Theo van Doesburghuis in Meudon (Fr.).

Dan volgen 5 jaren als hoofd gemeentelijk Monumentenbureau Amsterdam met zeer gespreide verantwoordelijkheden. Sedert 1999 werd hij senior-adviseur Monumentenzorg bij het Atelier Rijksbouwmeester in Den Haag. Belangrijke werken kwamen onder zijn hoede, zoals restauratie/renovatie van het Rijksmuseum - met zijn vele en soms tegenstrijdige belangen, het Paleis op de Dam te Amsterdam en de herbesteding van dat te Soestdijk, de restauratie van het monumentale huis Trompenburg bij 's Graveland etc. etc.. Bovendien werd hij in 2002 vice-voorzitter van het Nederlands comité van Icomos Internationaal. Gezond en jong-ogend als hij was, konden we nog véél van hem verwachten: dit soort monumentenzorgers houdt niet op bij 65 jaar! Maar helaas: na een kleine week van nog niet echt verontrustende hartklachten, overleed hij in het Diaconessenhuis te Utrecht. Een slag voor onze Monumenten-wereld en in 't bijzonder natuurlijk voor zijn vrouw Marjan, hun beide dochters en zijn beide

Rob Apell tijdens zijn voordracht in de Pieterskerk te Utrecht op 12 maart 2005 (foto G.J. Luyendijk, RACM)

ouders. Nog een persoonlijke noot, namelijk de dankbare herinnering aan zijn bijdragen aan de viering van mijn 60ste verjaardag (Buurkerk Utrecht) en die van mijn 80ste in de Pieterskerk aldaar...

C.L. Temminck Groll, november 2006

Bibliografie

Naast zijn vele uitzonderlijk zorgvuldige voordrachten verschenen onder meer de navolgende publicaties van zijn hand:

- 'De situatie van de monumentenzorg op Curaçao', *Bulletin KNOB* 88(1989), 6-7; 'Apollo geschonden of verjongd herrezen?', *Bulletin KNOB* 90(1991), 187-188; 'De monumentenwet in de gemeentelijke praktijk', *Bulletin KNOB* 97(1998), 97-101.
- 'Monumentenzorg in de Vechtstreek', *Jaarboek Nifterlake* 1976, 29-30; 1977, 60-62; 1978, 19-22, 1980, 61-63.
- Met A. Verlaan, P. van Vliet en W.Thoomes, *Vijftien jaar woonhuis-restauraties in Utrecht*, Utrecht/Antwerpen 1979.
- 'De Duitse orde', *Maandblad Oud Utrecht* 1980, 63-64; 'Restauraties in de provincie Utrecht', *Maandblad Oud Utrecht* 1980, 81-87; 'Restauraties in de provincie Utrecht', *Jaarboek Oud Utrecht* 1983, 126-127; *Ibidem* 1985, 161-202; *Ibidem* 1989, 104-132.
- 'Restauratie N.H. Kerk te Linschoten', *Heemtijdinghen*, nr. 1, 15(1979), 10-16.
- 'Symposium Krems', *Historisches Handwerk und moderne Technologie*, okt. 1979, 2-5.
- 'De onderpui, het ondergeschoven kind in de monumentenzorg', *De stenen droom*, Zutphen 1988, 21-27.
- 'Lastdragers en lustdragers. De dagelijkse praktijk van de 'buitendienst' bij de RDMZ', *Jaarboek Monumentenzorg* 1997, 216-226.
- 'De binnenstad van Amsterdam beschermd stadsgezicht', *Amsterdamum* 1998-1, 1-6.
- 'De restauratie van Huize Trompenburg te 'sGraveland', *Monumenten*, nr. 1-2, 2002, 4-7.

SUMMARIES

A KB (Royal Decree) can be withdrawn

Fons Asselbergs

Until recently, by Royal Decree (KB) of 7 July 1903, work still proceeded on the *Geïllustreerde Beschrijving van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst*. Thus the governmental committee defined the instruction to draw up and publish an inventory and a description of Dutch monuments and historic buildings; teams of public servants only sparsely carried out this instruction. This earliest descriptive task was aimed at distinguishing values that were of such general interest that they deserved the protection of the national government. At the time the struggle for the survival of monuments and historic buildings primarily depended on spreading knowledge about them.

Although through the years the preservation of monuments and historic buildings continued to exist for the purpose of material continuity, the core of it shifted because of the search for cultural arguments. An important and more recent factor is the spatial context. Not only the historic building as such but also the organisation around it changed. Since 1 November 2006 there is a new organisation, the *Rijksdienst voor Archeologie, Cultuurlandschap en Monumenten (RACM)*, through which a domain-oriented connection has been made between archaeology, cultural landscape and historic buildings. In this same year the description of the Dutch monuments and historic buildings was completed thanks to a wider, concise inventory per province in the series *Monumenten in Nederland*, written by external specialists under the authority of the (former) *Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RDMZ)*. The publication of the volume on the youngest province Flevoland forms the final piece and at the same time marks the turning-point in the changes in the existing order.

Towards a cultural topography: *Monumenten in Nederland*, the series

Ronald Stenvert

With the publication of the twelfth and last part in July 2006 the series *Monumenten in Nederland* was completed after more than ten years. For the first time in a long while a general survey has thus become available covering the entire Netherlands, presenting a coherent overview of the cultural-historically most valuable structures and objects. Although it comprises fewer volumes, but is of a larger format and contains more illustrations, the series can measure up to *The Buildings of England* of Nicolaus Pevsner, published between 1951 and 1974.

In *Monumenten in Nederland* not only protected, but also – if interesting – not (yet) protected buildings are dealt with, not just as such, but also in their historical, architectonic, and building-historical context. As regards the national coverage a great extent of balance was aimed at in the series, so that not only the most important but, on the contrary, all the relevant buildings in every corner of the country are brought up. Thus it has become a Cultural Topography.

In the relatively short – by standards of historic building surveys – period of ten years it proved to be possible to look at the entire stock of historic buildings with a coherent vision as regards contents. Con-

sequently, the major historical parameters: place, periodization, style and type have been systematically and consistently dealt with in the whole series. Within the framework of a growing building-historical insight compared to the existing literature some slight corrections were occasionally made. Likewise, materials and constructions were dealt with better.

Besides, ample attention has been paid to cultural connections, both of church and parsonage, factory and porter's house, but also in a wider context, such as the branching off from a town hall into law, records and police functions, each in a separate building. Behind spatial developments there often are energetic persons who erected country estates, factory complexes or areas under development with the accompanying buildings. This aspect also received much attention. Due to the consistency in concise description referred to, it became possible to develop a relative cultural measure reflecting a relative order of merit of cultural-historically important towns and villages better than just on the basis of a number of protected monuments. In recent preservation of monuments and historic buildings attention shifted from the object towards the spatial development. In the meantime this balance threatens to tip towards an excess of cultural planology, whereby not just the individual building but also the historical aspect is somewhat lost sight of. With a profound attention for the spatial aspects *Monumenten in Nederland* has focused on the large group of cultural-historically important buildings and objects again and thus it is a 'benchmark' of monuments and historic buildings in the Netherlands on the transition from the 20th to the 21st century.

Monumenten in Nederland and the *Rijksdienst* (government department). Description of monuments and historic buildings now and in the future

Erik Kleijn

The preservation of the built architectural heritage is inextricably bound up with an accurate description of that heritage. This insight is universal and internationally undisputed and has been the foundation of the description of monuments and historic buildings in the Netherlands since the second half of the nineteenth century. In this article the description of such historic buildings by the government is under discussion because of various current social changes, four of which are further clarified. Firstly, under political pressure the national government is shrinking, while from the ministries the guiding relation of the executive government departments, such as the RACM, is directed at privatisation. Secondly, under the influence of ICT developments the patterns of information consumption within the discipline of preservation of architectural heritage and within society in general are changing, which affects processes of exchange of knowledge as well as the nature of the description of monuments and historic buildings. Thirdly, the discipline of the built architectural heritage is characterized by increasing professionalization and specialization, whereas in the execution integration of the various aspects (preservation of monuments and historic buildings, archaeology, historical geography, historical urban planning, landscape history etc.) is aimed at. And finally, these past years interest in the historical environment and the historical narrative has increased tremendously, with the result that not just the heritage industry (cultural tourism, events in a heritage setting) is flourishing, but web pages with historical information and descriptions of historic buildings are also visited on a massive scale.

Together these developments demand a fundamental discussion on a renewed interpretation of the above-mentioned descriptive task of the government.

Monuments and historic buildings, history and preservation

Rob Dettingmeijer

This contribution is an adaptation of the theme of Monuments and Historic Buildings in the Netherlands and their architectural history, which forms part of the KNOB workshop in Zeist. This series fits in with the tradition of art-topographical works of Dehio and Pevsner. For a long time architectural-historical research was directly linked up with the national preservation of monuments and historic buildings. It is ironical that a selective survey of the built and still existing stock of historic buildings in the Netherlands has now been published, for recent research at the art-historical institutes, faculties of architecture and the Netherlands Architecture Institute (NAI) is moving farther and farther away from the description of the concrete objects. Under the title of 'style and appearance' the traditional art-historical framework appears to be applied in the series, such as *Bouwstijlen in Nederland*. What is new here is the attention paid to 'Material and Construction' in a separate chapter, from which the influence of building historians (among the authors) is evident. Nevertheless we should also place the series in the tradition of 'art guidebooks'. A great deal has changed between the period of 'elite tourism' and present mass tourism. The new government department RACM will not escape the tourist gaze that politics may increasingly impose as core business. Escape from this situation might be found by objects that arouse strong emotions, subject to the position of the viewer. This example is further worked out on the basis of the comparison between two 'monuments' in commemoration of slavery in the state of Georgia in the US.

Architectural- and building-historical research for the purpose of preservation of monuments and historic buildings

G. van Tussenbroek

Architectural-historical research only contributes to a limited extent to the solution of practical problems during restorations. Preliminary thorough building-historical research is not always a matter of course. Moreover, the subject of history of building construction is lagging behind in comparison with the countries around us.

In the Netherlands applied research of historic buildings particularly proceeds from the (governmental and municipal) departments of preservation of monuments and historic buildings and from private initiative. Hardly any building-historical research is taking place within the walls of the Dutch universities, no matter whether it concerns the technical sciences or the humanities. A building-historical research programme is completely non-existent, and so is adequate scientific support. As long as traditional architectural history is not aware of the importance of a material and constructive approach to a building, the gap between theory and practice will continue to exist.

More interdisciplinary cooperation between building- and architectural history could change this situation. The fact that the postgraduate higher vocational education Building History and Restoration in Utrecht – for which those interested pay many thousands of euros out of their own pockets – and also that the internationally highly renowned postgraduate education Preservation of Monuments and Historic Buildings at the

Raymond Le Maire centre in Leuven can count on considerable interest, proves that there is a demand for it.

Monuments and historic buildings in the Netherlands and their historical geography

Hans Renes

The series *Monumenten in Nederland* presents a splendid survey of the monumental buildings in the Netherlands. In the study – though not in the field yet – the series has taken the place of the time-honoured *Kunstreisboek* (art guidebook). Compared to previous editions the latest edition of the *Kunstreisboek* already paid more attention to the structure of villages and towns and thus to the context of the historic buildings. However, on this point there is still something to be desired. This contribution looks at the new series of books from a historical-geographical perspective and, more in general, at historic buildings and policy in connection with them in the Netherlands. In three ways a more geographical approach to the preservation of monuments and historic buildings would lead to changes in research and policy. In the first place, interest would shift from the most prominent historic buildings to the more representative bulk. Secondly, a geographical line of approach may offer new insights into the regional diversity of developments in building. Thirdly, geographical models for the development of historical towns and rural landscapes could be a means to predict historical values yet to be discovered.

AUTEURS

Prof. drs. A.A.L.M. (Fons) Asselbergs studeerde architectuur-historie aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen, ontsloot het archief van architect dr. P.J.H. Cuypers, beheerde het Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst en was directeur van de Stichting Architectuurmuseum te Amsterdam, de grondslag van het huidige NAI in Rotterdam. Tussen 1978 en 1993 was hij wethouder van Amersfoort en van 1993 tot en met 2005 directeur van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Sinds 2004 is Asselbergs werkzaam als Rijksadviseur voor het cultureel erfgoed binnen het College van Rijksadviseurs onder voorzitterschap van de Rijksbouwmeester en vanaf 1999 is hij met wisselende leeropdrachten m.b.t. erfgoed en cultuur benoemd tot bijzonder hoogleraar aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

Dr.ing. Ronald Stenvert is bouw- en architectuurhistoricus en medeoprichter van het Bureau voor Bouwhistorie en Architectuurschiedenis. Met enkele collega's heeft hij de laatste tien jaar gewerkt aan de serie *Monumenten in Nederland* en daarvan de inhoudelijke redactie gevoerd. Daarnaast publiceert hij vooral over de architectuur van de 16de en vroege 17de eeuw, over de jongere en jongste bouwkunst, openbare gebouwen en fabrieken.

Dr. H.C.M. Kleijn was hoofd van de afdeling Cultuurwaarden Onderzoek van de RDMZ, sinds 1 november 2006 hoofd van de afdeling Gebouwd Erfgoed van de RACM. Hij promoveerde in 1999 aan de Rijksuniversiteit Groningen op een proefschrift over de betekenis van licht- en ruimtewaarneming bij de analyse van het cultuurlandschap.

Dr. Rob Dettingmeijer is afgestudeerd in de kunstgeschiedenis en archeologie aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Aan dezelfde universiteit verzorgt hij onderwijs en doet hij onderzoek naar de theorie en geschiedenis van de architectuur en stedenbouw, voornamelijk na 1750. Hij is vice-president of the European Architectural History Network, www.EAHN.org

Dr. G. van Tussenbroek is stadsbouwhistoricus van Amsterdam. Hij promoveerde in 2001 aan de UU op *The Architectural Network of the van Neurenberg Family in the Low Countries (1480-1640)*, Turnhout 2006. Tussen 2001 en 2005 was hij als postdoc-onderzoeker verbonden aan de Technische Universität Berlin. Hij publiceerde over de architectonische relaties tussen de Republiek en Brandenburg en over de bouwhistorie van Zaltbommel.

Dr Hans Renes studeerde sociale geografie met specialisatie historische geografie aan de Universiteit Utrecht en agrarische planologie aan de toenmalige Landbouwhogeschool in Wageningen. Van 1979 tot 1998 werkte hij in Wageningen bij de Stichting voor Bodemkartering en bij de opvolger daarvan, het DLO-Staring Centrum. Hij hield zich daar vooral bezig met onderzoek naar historische cultuurlandschappen en naar de mogelijkheden van behoud en inpassing van historische landschappen. Sinds 1998 is hij docent/onderzoeker aan de Faculteit Geowetenschappen van de Universiteit Utrecht; daarnaast is hij docent bij de interdisciplinaire Masteropleiding Erfgoed van Stad en Land aan de Vrije Universiteit.

Per 31 december 2001 werd de 100^e jaargang van het Bulletin afgesloten. Het leek het bestuur van de KNOB en de redactie een goede gedachte de 100 jaargangen van het Bulletin op digitale wijze – een DVD – toegankelijk te maken.

KNOB

DVD MET 100 Jaargangen van het Bulletin, 27.000 bladzijden!

■ afbeeldingen ■ registers ■ indexen ■ nieuwsbrieven

Het zoekmechanisme is simpel. Teksten duidelijk leesbaar. Afbeeldingen komen helder over. Een uniek document op het terrein van de architectuurgeschiedenis, de monumentenzorg en de archeologie! Niet-alleen de schat aan gegevens in de jaargangen van het Bulletin is toegankelijk gemaakt, ook met het oog op de restauratie nu van monumenten is het van het grootste belang, dat op een eenvoudige manier toegang kan worden gekregen tot dat, wat in het Bulletin eerder over dat monument werd gepubliceerd.

De DVD '100 jaar KNOB-Bulletin' is van groot nut voor:

■ historische onderzoekers ■ architecten ■ kunst- en bouwhistorici ■ archeologen ■ bibliotheken ■ gemeenten

Voor het realiseren van deze DVD werd contact opgenomen met de Stichting Historic Future te Naarden, gespecialiseerd in het op CD-rom uitbrengen van publicaties op historisch en genealogisch gebied.

De DVD kan bij de KNOB worden besteld door overmaking van 45 euro op 140380 t.n.v. KNOB onder vermelding van 'DVD' met adres van toezending of via telefoonnummer (020) 421 24 97 of fax (020) 421 30 29 en via e-mail: knob@wxs.nl.

